श्रीगणेशायनमः

॥श्रीगणेशायनमः॥ प्रणम्यपरमात्मानंज्ञानश्रीनाथसंज्ञितं। क्रियतेमुक्तिमुक्तावल्यिन्यायसि
द्धांतमंजरी॥१॥ इहकिलनिरवद्यलोकविमोक्षमुख्योपायंमननोपाय्यमात्मनमात्मनैतिश्रुत्या
नमात्मनैतिश्रुत्यप्रमाणधीनमितिप्रमाणंनिरूप्यते। तत्रप्रमायाःकरणंप्रमाणं। प्रमाच
यथार्थानुभवः। तद्वतीचार्थीः। यथार्थानुभवोमानमितिनन्वेवंकिमिदंयाथार्थंकिंचा
नुभवत्वंउच्यते। नहितत्तदवगाहित्वंयाथार्थंनवतिहिरजतेइदंरजतमितिज्ञानंनरजतत्व
वतिरजतत्वावगाहितेतिमुक्ताद्विरजतमितिज्ञानंचनरजतत्ववतितदवगाहितेत्यथा
र्थानन्येवंरजतेइदंरजतंवृत्तिसंशयोपिप्रमास्यादितिचेत्। रजतत्वंचप्रमेयं। तद्वतितदनु
वस्तत्रमेतिहिप्रामाणिकाःसाध्यावच्छेदकावच्छिन्नकपिसंयोगवतिवृक्षेमूलंकपिसंयोगीति
यद्यपिप्रमास्यात्तथापिसंयोगवतिवृक्षेतदवगाहित्वादितिचेत्। वृक्षेकपिसंयोगवतीति
तिवत्। मूलेवृक्षेकपिसंयोगप्रत्ययस्तुतथात्वस्यतदनवच्छेदकत्वात्। स्मृतिस्तुनचेज्ज्ञानंच
मनुभवंजातिविशेषोवाभवनुभवामीतिगतप्रतीतिर्बाधकंविनाजातिविषयत्वात्॥

करणंचव्यापारवदसाधारणकारणंचेंधंटंप्रतिकपालसंयोगवारणायव्यापार
वदितिईश्वरज्ञानवारणायासाधारणेतिनन्वेवंज्ञानंप्रत्यात्मापिकरणंस्यात्। आत्म
मनःसंयोगस्यव्यापारस्यसत्त्वात्। तदुक्तंसतितेऽन्यजनकेव्यापारःसूयतेचेति
संयोगआत्मजन्यःआत्मजन्यज्ञानजनकश्चेत्स्यादेवापीनांकरणत्वापत्तिश्चनचेद्व्यव
व्यवहारभेदः। अतएववेदकातःकारकविभक्तयोनानासंज्ञयोंगीतिन्यायाद्वृक्षाः। अतएव
वात्मानमात्मनावेत्तीतितृतीयादिश्रुतेश्चआत्मकरणंज्ञानंकारणमुक्तंतत्कथं
रणत्वादकमखंडोपाधिरूपंसामान्यमंगीचक्रुः। तत्रप्रमाणेचतुर्विधेप्रत्यक्षभग
वान्सूत्रकारः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानीतिनत्रसाक्षात्कारस्व
प्रमाणंप्रमेयं। साक्षात्कारश्चेत्सासाक्षात्करोतीत्यनुगतबुद्धिसाक्षिकोजातिविशेषः।
नन्वेवमिंद्रियजन्यज्ञानेचविषयाद्यामसामान्यस्यमनोरूपेंद्रियजन्यत्वात्तद्वि
षयाप्रतीतावपितथाप्रतीतेश्च। नाप्यिन्द्रियजन्यत्वादेजातिविषयाअननुगतत्वा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

यद्वा जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिर्जातिशून्यज्ञानत्वं तत्र। भवति हि जन्यधीजन्यमात्रवृत्ति
अनुमितित्वादितिशून्यत्वं सामान्याकारमात्रे। न चनिर्विशेषणजन्यमात्रवृत्तिर्भाऊजन्य
त्वावच्छेकजातिमतितत्वं साक्षात्कारेऽप्यस्तिः। मानसावृत्तिश्चेन्नजातिर्विशेषणं चाक्षुषान
सत्वं चजातिविशेषइत्यस्यांविरहः। नास्तिकास्तुवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं साक्षात्कारः। अथ
घटइत्यादिज्ञानेचसाक्षात्कारत्वप्रत्ययोनस्यादिति। घटत्वाघळाकविषयत्वादित्याऊसन्न।
धकंविनात्रेतिचायोगात्। नचाऊकविषयत्वंवाधकं। घटत्वादेरऊकत्वासिद्धेः। सच्चसा
क्षात्कारोद्विविधोनित्योऽनित्यश्च। नित्योजगवतः अनित्योऽन्यः। अनित्योऽपिद्विविधः। नि
र्विकल्पकः सविकल्पकश्चेति। तत्रवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निःप्रकारकंवाज्ञानं निर्विकल्पकं
तच्चयद्यपिनप्रत्यक्षमतींद्रियत्वाभ्युपगमात्। तथापियंप्रतिविशिष्टज्ञानरूपकार्यं
नुमेयं। तथाहि। जन्यतद्विशिष्टज्ञानं प्रतितद्विशेषणज्ञानंकारणमितिनिर्विवादमेव
न चप्राथमिकमस्माकमयंघटइतिज्ञानंजन्यघटत्वविशिष्टज्ञानं। अतस्तत्रापिघटत्वज्ञा

कारणं। नचतदानींघटत्वविशिष्टज्ञानमस्तिविशेषणीभूतघटत्वस्याज्ञानात्। अतोवै
शिष्ट्यानवगाहेवतद्वाच्यं तदेवनिर्विकल्पकं। नचजन्मांतरीयघटत्वविशिष्टज्ञानंतत्र
कारणं। अप्यनुभूतपूर्ववस्तुनएवविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वात्। नचजगवतोघटत्वज्ञानं
तद्भ्रमकंसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यात्मस्यहेतुत्वात्। जगवतज्ञानस्यप्रमात्वाधिकर
त्वात्। नचस्मृतघटत्वविशिष्टस्मरणमेवतत्रकारणं। नचविशेषणज्ञानंविनातेन
विशिष्टज्ञानंकथमितिवाच्यं विशिष्टज्ञानत्वेऽपिविशेषणज्ञानेकारणंनतुस्मरणेऽपितेन
नाप्युपपत्तेः। अन्यथानवस्थानात्। अस्तुवानिर्विकल्पकंघटत्वस्मरणमितिचेन्न।
चैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौतथात्वात्। नहिचैत्रत्वादिकंपूर्वमनुभूतंयतःस्मरणंतोनचा
नुभवेचैवस्मरणेतस्यतद्धेतुत्वात्। किंच। यत्रघटत्वंनस्मृतंतत्रविशिष्टज्ञानसामग्र्या
वातद्घटत्वयोःसाक्षात्कारसामग्रीतःसाक्षात्कारोस्त्वौनकिंचिद्बाधकमस्तितदेव
चास्माकंनिर्विकल्पकमितिसंक्षेपः। नतुविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वंसिद्धंसर्वमतएवस्मा

तत्रेयं चमानं नपरयामहति चेत्। न अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रधारणात्। विशेषणमणि
मरीचाद्यनुसंधेयः। विशिष्टबुद्धावगाहिसप्रकारकंवाज्ञानंसविकल्पकंप्रकारताचार्थः
घटत्वादिज्ञानविशेषणस्य घटत्वादिविशेषणत्वापरनामाविषयतावि शेषः। विषयता
च विषयाकारप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः। पदार्थीतरस्मिन्यकदेशिनः।
नहिकुतोघटइतिप्रतीतेर्ज्ञानंनत्वन्योविषयनिष्ठः प्राक्घटापरनामापदार्थीकृतस्तत्रो
वविषयतासंबंधविषययोः स्वरूपसंबंधस्वरूपयुक्तैचैतन्यं कथमन्यथाज्ञानकर्मत्वं घट
दः क्रियाफलशालित्वाद्याख्यातार्थाकुंभतन्। विनष्टेपिघटेज्ञातइतिप्रतीतेः नहितत्रज्ञा
नंकिंचिज्जनयितुंशक्नोति। तस्येवास्त्वात्। नचसमवायिकारणं विनाकार्योत्पत्तिः
संभवति। तत्रस्वरूपसंबंधविशेषएवप्रतीतेर्विषयइतिचेत्। अन्यत्रापिसएवोकृ
तमधिकेन। कर्मविशेषकेपि। हृदेयोपपत्तेरितिस्थितेः। अन्येत्वनारभ्यवैरिण्यप्रति
योगिसंप्रकारत्वं। अथघटस्यत्रेहघटत्वस्यवेतिधीर्भासते। तत्प्रतियोगिचघटत्व

मिस्याकारः। तत्र। दंडपुरुषसंयोगाद्गतिःसमूहालंबनेदंडीपुरुषइति। दंडस्यप्रकारतापुरुषस्यसंयोगो
हिदंडस्यवैशिष्ट्यंभासतेतत्प्रतियोगीचदंडइतिधीः। तच्च चक्षुरिंद्रियासंकल्प्य। यद्ग्राहकं
तद्ग्राहकंचाद्रव्यग्राहकाणिचक्षुस्त्वङ्नासिका। अन्यत्रघ्राणरसनश्रवणेचेत्। ननुमनसोद्रव्य
ग्राहकत्वेसंयोगस्यापिविप्रकृष्टघटोपलब्धापत्तिः। नचतदासमवायग्राहकंसर्वविषयंच
सिद्धांतव्याकोपात्। उच्यते। मनःसर्वविषयकमपिबहिर्विषयकंनतुनत्वपरत्रेत्यर्थः
चक्षुरादिरूपस्थितियोगेधर्मीसामान्यलक्षणाच्च। ननुचक्षुरादिमात्रस्यत
धीनांमानसासंसर्गग्रहत्वं। कथमन्यथाकर्तिकाद्यादियोगिनांयोगजधर्मप्रत्यक्षत्वं
मनसासर्वमाकारांश्च। प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यामनसासर्वविषय
त्वसंभवेकृतंहिमनःस्वीकारेण। अयमेवकल्पोनिकालत्वाद्यभावग्रहणेस्तंभा
नुमितिस्थलेकेवलव्यतिरेकिण्यनुमितौ। सर्वत्रकल्पकेतुनाप्रयत्नगौरवंघटादेस्तदकृत्व
परिमाणेच। तदकल्पपरिमाणेनयायेतिनुरीकृतः। अन्यत्रस्थूलादौ

ग्रहणेतत्तुल्यानां परमाणूनांपरमाणुभिर्योग्यत्वात्। स्यादेतत्। चक्षुर्यदि द्रव्यग्राहकं तदा परमाण्वादयोपि गृह्येरन्निति चेन्न। तेषांचक्षुरयोग्यत्वात्। किंतावत्। चक्षुषोयोग्यं महत्तूद्भूतरूपवद्द्रव्यं। परमाणुस्त्वनमहान्। आत्मादयस्त्वनेकरूपवंतः। तद्रूपस्यानुद्भूतत्वात्। उद्भूतजातिविशेषस्त्वेकोऽनुद्भूतश्चरूपजात्यलाभादयोग्यः। योग्यद्रव्यरूपंतन्मात्रवृत्ति। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्ववेगाः। मात्रपदंपरमाणुसंयोगादिवारणाय। कर्मचयोग्यद्रव्यसमवेतं जातिश्चयोग्यवृत्तिरूपगताद्रव्यत्वरूपत्वसमवायश्च। चक्षुर्महदुद्भूतरूपस्पर्शवद्द्रव्यं योग्यं द्रव्यं। तेन नित्यपरमाणुवायुत्वादिपरिग्रहः। प्रत्यक्षत्वं चागृह्यंते परमाणोर्महत्त्वात्। वायोर्निरूपत्वात्। प्रभायाश्चोद्भूतस्पर्शाभावात्। गुणाश्चयः पृथिव्यप्तेजोवायवश्चक्षुषायोग्याः। महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तयो महदुद्भूतस्पर्शाश्च। अत एव वायुपरिग्रहाणादयश्चानगृह्यंतेः। चक्षुर्योग्यत्वाच्च। नवा प्रदीपप्रभापरिमाणादयो महदुद्भूतस्पर्शवद्वृत्तित्वात्। नवा घटादिसंयोगादयोऽनुद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात्। तत्रेत्यं ॥५॥

उद्भूतस्पर्शादयो वर्तंते। कर्मचयोग्यद्रव्यसमवेतं। सामान्यंचयोग्यवृत्तिगतंसमवायश्च। मानसंकालिकमनुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वेनैवचक्षोर्योग्यता। रूपवत्वान्नतुरूपमपि। तत्रयोऽङ्गुलेरग्रेवर्तते। अतोवायुरपिस्पर्शेनप्रत्यक्षः। नचबहिरिंद्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारश्चावयवावच्छेदेनोद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वेचाघ्राणेतदभावान्नेवमितिवाच्यं। घ्राणत्वावच्छिन्नंप्रतिद्रव्यत्वावच्छिन्नचक्षुर्विच्छेदनतदुद्भूतत्वादिपक्षेः। वैशेषिकास्तु। समवायोनप्रत्यक्षः। संबंधप्रत्ययादर्शनात्। द्रव्यप्रत्यक्षस्यहेतुत्वात्। कथमन्यथाघटाकाशसन्निधानेपिनप्रत्यक्षः। नचसमवायस्यसर्वेंद्रियाः प्रत्यक्षाः। परमाण्वादेरयोग्यत्वादित्याहुः। तन्न। तथासतिघटाकाशसंयोगावारणात्। नचघटाकाशसंयोगस्यप्रत्यक्षतापत्तिः। योग्येपात्रसमवेतरूपस्पर्शयोरेवचक्षुषासंयोगस्यप्रत्यक्षत्वात्। किंचाघटावच्छिन्नसंयोगप्रत्यक्षत्वावच्छेदनयावद्घटाश्रयप्रत्यक्षस्यहेतुत्वमुच्यते। नतुसंबंधप्रत्यक्षत्वावच्छेदन। संबंधत्वेहिसंयोगसमवायान्यतरत्वमितिगौरवात्। आलो-

या २

चक्षुषातेऽः प्रत्ययोनस्यात्। तत्रतेजः संयोगान्नावारूपादिमतस्तत्रासंयोगोस्तीतिचेत्
न मणिप्रभादीतस्तावात्। दृश्यतेचमहांधकारेचैकांतप्रभृतिमणिष्वग्निषुप्रभा
स्वयालोकांतरइत्यचाक्षुषआलोकःसहकारीतिचेत्। न। महांधकारेसुवर्णरूपतेजः
साक्षात्कारापत्तेः। अत्रोच्यते। द्रव्यंचाक्षुषमात्रेआलोकसंयोगोहेतुः। नचालोकंचाक्षु
षंद्रव्यंविचारः। आलोकाकाशसंयोगस्यालोकेपिसत्यात्। तस्यतद्विशिष्टत्वात्। नचैवं
अंधकारेसुवर्णसाक्षात्कारापत्तिः। अनभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैवहेतु
त्वात्। सुवर्णरूपंच अभिभूतं। अन्यथासुवर्णरूपालोकसंयोगोद्रव्यांतरमहत्परं
प्रधानविरुद्धसुवर्णभिन्नंयत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्येचाक्षुषआलोकसंयोगोहेतुः। प्रतीत
चसुवर्णमपिसुवर्णभिन्नंयत्तेजस्तद्भिन्नमतस्तत्रहेतुः। आलोकसंयोगहेतुः। तेनांध
कारेनसुवर्णसाक्षात्कारहेतुः। तथापिपूर्वस्यादिमआलोकसंयोगवतः परस्यात्
संयुक्तस्य। नित्यादिप्रदीपवच्छरीरतदुपभोगेण सत्कारः स्यात्। आलोकसंयोगस्यपूर्व ॥५

दीपवच्छरीरंनसत्यात्। मैवं। यदयंवेदनआलोकसंयोगस्यपूर्वमेवचक्षुःसंयोगःस्यहेतु
त्वात्। इहचतदभावात्। स्यादेतत्। विशेषणतानप्रत्यासत्तिःसमवायात्रावयोरवास
त्वात्। नहितयोर्मनोमात्रेऽयंघटोरूपवानयंचलतीतिप्रत्यक्षमेवघटस्यरूपचल
नसंबंधविषयंसमवायेमानं। नहिघटादीतेषामन्यःसंबंधोस्तीतिचेत्। नस्वरूपसं
बंधस्यैवाधाराधेयभावस्यसत्यात्। नहिसमवायेएवघटस्याधारता। पटादावपि
सत्यात्। एकएवहिघटस्वरूपस्यसमवायः। मैवं। घटेघटत्वंरूपंसमवेतंरूपंचसमवेत
तंतुषुपटःसमवेतः। इहकर्मसमवेतमितिअनुगतसमवायाकारप्रत्ययान्नासिद्धः।
नचाभावोपसन्नः। घटोनास्तीतिप्रतीत्यातत्सिद्धः। अत्रप्राकारः। नाभावोधिकः किंतु
केवलाधिकरणरूपएवा। अतः किंतद्रूपेणप्रत्यासत्तिंतत्कल्पनेन। ननुकिमिदंकेवलंभू
तलरूपंचेत्। सघटभूतलस्यापित्वापत्तिः। घटाभावबत्वंचेत्। सिद्धमभावेनेतिचेत्
नयत्राधिकरणेऽवधिरभावोगम्यतेतदधिकरणस्यैवाभावत्वंगीकारात्। नचाभेद

आधाराधेयभावानुपपत्तिः। घटाभावे घटो नास्तीतिप्रतीतेरन्यत्रेऽपि चया घटाभावेतथा
भावांगीकारात्। नचान्यएव घटाभावो घराभावः। अनवस्थापत्तेरप्रसिद्धत्वाच्च। अत्रो
च्यते। यदि भूतलविशेषो घटाभावस्तदा भूतले घराभाव इत्येवमाधारताप्रत्ययो न स्यात्।
नहि भूतलं भूतलाधिकरणं। भूतलेभूतलमितिप्रतीत्यापत्तेः। किंचयत्रेदानीं घटोऽनीत
स्तदधिकरणं घटाभावो नवा। आद्ये इदानीं घटो नास्तीतिप्रत्ययः स्यात्। अन्त्ये अन्यदा
पिघटो नास्तीतिप्रत्ययो न स्यात्। किंचकपाले घटोऽवयवीतिघटानेऽपीतिप्रतीतेरस्ति
कपाले पूर्वंघट प्रागभावः। उत्तरकाले घटध्वंसः स यदिकपाले स्यात्तदा सर्वदातत्रेतीतिः
स्यात्। कपालस्य सत्त्वात्। अन्यथाकपालप्रतीतिरपिन स्यात्। किंच मृद्रूपः स्वाभावा
न्मद्रूपः स्यात्। तथाचासाध्यतापत्तेर्नित्यत्वापत्तेर्संकरः। स्यादेतत्। एवं घटाभावो ना
स्तीतिप्रतीत्यापराभावोऽधिकः स्यात्। स्यादेवं चेत्तर्हितदभावोऽधिकः स्यादित्यनव
स्थाकवलाधिकरणं तदभावइतिचेत्तर्हिसर्वत्रसएवाभावोऽस्तुकृतमधिकेनाभावकल्पेन
गतप्रसंगत्वेवंस्यात्। अत्राहुः घराभावोभावोघटएवतत्सत्त्वे घराभावोनास्तीतिप्रतीतिः।

घटाभावविषया। तस्यसत्त्वात्। तस्माद्यत्रविशेषणाभावोविशेष्याभावोभावोवातत्र
तोविशिष्टाभावोऽधिकोवस्तव्यः। उदाहृतेऽभावोनेंद्रियग्राह्यः। रूपसंनिकर्षाणामभावात्।
किंत्वनुपलब्धिप्रमाणगम्यइत्याहुः। तन्न। प्रमाणांतरकल्पनातः संनिकर्षांतरकल्पनाया
लघुत्वात्। अन्यथा संयोगादीनांरूपानासंनिकर्षाणामभावात्। नाप्यनुपलब्धिप्रमाणांतरक
ल्पनापत्तेः। तत्रनाहंसाक्षात्करोमीतिप्रतीतेः प्रत्यक्षएवायमितिचेत्। अत्रापिपरयामिद्रिय
मेवमितिप्रतीतेरध्यक्षएवेतिचेत्। किंचानुपलब्धेः। प्रमाणव्यापाराभावाकथंप्रमा
णत्वं। व्यापारवद्धिकारणंकरणमितिक्रमात्। नन्वयंघराभाववतिघटोपलब्धावपिघराभाव
प्रत्ययः स्यात्। इंद्रियसंबंधविशेषणतायास्तत्रापीतिचेन्न। योग्यानुपलब्धेरप्यभावप्र
कृष्टत्वात्। अथकेयंयोग्यानुपलब्धिः योग्यस्यप्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः सहकारिणीतिम
तं। तन्नोऽलपरमाणोरपृथिवीत्वाभावग्रहापत्तेः। अवतिपृथिवीत्वंचक्षुर्योग्यंतदनुपलब्धिश्च
ऽलपरमाणौ। सैंजपिशाचादीनांचक्षुषेदग्रहानुपपत्तेः। पिशाचस्यप्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात्।

PAGE(S) MISSING
NOT AVAILABLE

F.F. no. 8

अत्ययोग्येधिकरणप्रतियोगिनोऽनुपलब्धिस्यादिति चेन्न। भूतलेपिचात्यंताभावग्रहापत्तेः।
यत्त्वत्यंताभावयोग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरन्योन्याभावग्रहयोग्येधिकरणप्रतियोगिताप
त्यानुपलब्धिसहकारिणीति मतं तन्न। इह परमाणुषु पृथिवीत्वात्यंताभावग्रहापत्तेः वायाद्यु
तेस्तद्ग्रहानापत्तेश्च। नचेष्टापत्तिः। अनुभवविरोधात्। अत्रोच्यतेयोग्यासहकारिसंप
नोऽनुपलब्धिः कारणं। अतएवांधकारे नघटाद्यभावग्रहस्यदृष्टा। तत्राप्यालोकाधिकरणसंन्निकर्षस्या
पिहेतुत्वात्। नचाप्यपरमाणौ पृथिवीत्वाद्यभावग्रहः। योग्यसंनिकर्षाभावात्। कः संनिकर्षः यो
ग्यः पृथिवीत्वाद्यभावग्राहकइतिचेत्। इंद्रियसंनिकर्षमहत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेषणतासंबंधः।
चाद्यभावेत्विंद्रियसंनिकृष्टमहत्त्वद्विशेषणताया योग्यः संनिकर्षोऽतोमनसिनतद्ग्रहः। मुच्य
तेचमरुतीवाद्यौ। एवमन्यत्रापिसंनिकर्षाः योग्याः कार्यतोऽनुमेयाः। पिशाचत्वात्यंताभा
वस्याप्ययोग्यत्वादेवनरत्वात्यंताभावयोग्यता। योग्यमात्रप्रतियोगिकयोग्यधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंविशेषणं। एवमन्यत्रापितत्तद्वानुसारेणयोग्यतावाच्या। सर्वं॥(२५)

[illegible]यसाधारणंकिंयोग्यत्वमितिचेन्नकिंचिदितिग्रहणं। तत्रकिंनानेवाद्यावस्थयोर्यतीति
चेत्। न। गुणयोग्यतावच्छेदकतास्येवनसादितिसंक्षेपः। अथकिमिंद्रियंचक्षुरादि तेतस्य
मिंद्रियं। रूपग्राहकंमहदिंद्रियंवाचक्षुः। वायवीयमिंद्रियं। स्पर्शग्राहकंमहदिंद्रियंवाचर्म
त्यपि। इंद्रियंरसग्राहकंमहदिंद्रियंवारसनं। पार्थिवमिंद्रियं गंधग्राहकंमहदिंद्रियंवा
घ्राणं। महत्त्वंमनोवारणायाकर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभःश्रोत्रंशब्दग्राहकंमहदिंद्रियंवाकर्ण
शष्कुलीमणुमनः। नित्यस्त्रीपरंपार्थिवं द्व्यणुकवारणायाणुपरिमाणवारणायच। अत्रम
नांसिकाः मनोनाणु। किंतुनित्यस्त्रीद्रव्यत्वात्। आत्मवत्। मनस्त्वंचेत्। आत्मान्यत्वेसति
कानासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वंचमित्याहुः। तन्न। विभुत्वेआसनासंयोगानुपपत्तेः
तथाहि। द्विविधोयोगः। कर्मजोवयवसंयोगजश्च। नचविभोरात्मनः कर्मेति। मनोपिय
दिविभुतदा तस्यापिकर्मजाद्यायोगात्। तुतः कर्मजसंयोगसंभवः। नचानयोरवयवोस्तीयन
तत्संयोगजः संयोगः स्यात्। नचनित्यएवविभुनः संयोगः। अजसंयोगनिषेधात्। कुतोनित्यं
धर्मीति चेन्मा भूदात्मवत्। संयोगस्यावच्छेदकद्रव्यत्वस्यावधारणाच्च। अप्रयोजकंचेदनुमानमितिसंक्षे

इति श्रीउदयाचार्य-चूडामणिविरचितायां न्यायसिद्धांतमंजर्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

श्रीः ॥ अथानुमानं निरूप्यते । तत्रानुमितिकरणमनुमानं । अनुमितिस्त्वनुमिनोमि इत्यनुव्यवसायसिद्धा । अनुमितिहेतुज्ञानजन्यत्वाव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । अनुभवत्वं वा प्रत्यक्षादिवारणाय । तज्जन्यत्वं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं । तत्रापि प्रथमं ज्ञानजन्यपदं स्मृतिवारणाय । तद्धि ईश्वरज्ञानजन्यत्वाव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं भवति । उपमितित्वं शाब्दत्ववारणाय । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । उपमितीनां सर्वासां शाब्दविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् । नच शाब्दज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वात् । नच शाब्दज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वात् । नन्वेवं ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकतत्तज्ज्ञानवृत्तिसामान्यज्ञानजन्यशाब्दवृत्तीयतिव्याप्तिः तस्य शाब्दविशेषविषयकमनोजन्यमात्रवृत्तित्वेनाजन्यशाब्दज्ञानजन्यत्वात् ॥ १ ॥

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वाव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । अतएव लक्षणे ज्ञानपदं स्मृतिवारणाय । तद्धि कथं तत्करणमिति चेत् । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति शब्दाभावात् । ननु कथं व्याप्तिः । नतावत्साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं पर्वतीयवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नस्य साध्यसमानाधिकरणत्वात् । नापि साध्यवदन्यावृत्तित्वं ~~महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नस्य साध्यसमानाधिकरणत्वात्~~ । वह्निमत्पर्वतान्यत्ववृत्तित्वात् धूमस्य । अथ साध्यवत्त्वावच्छिन्नो योन्यो भावपदवृत्तित्वं विवक्षितं । नच धूमवान् वह्निमत्तरसामान्याधिकरण्यात् । नो चेत्तत्र वर्तते । धूमवान् नवह्निमानिति प्रतीतिरिति चेन्न । केवलान्वयिसाध्यकानुमानमेवन । कृतावप्याप्तवाक्यादेः तत्र हेयत्वमनुमितेरनुच्छापत्तेः । नच कारणाधीनातिरिक्तं व्याप्तिविशिष्टं कारणत्वास्ति । केवलान्वयिनि साध्यवदन्यवृत्त्यभावमेवासाधारण्यं तत्सिद्धं तद्वृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरस्त्वित्यत आह । तत्र भासर्वज्ञातेरसिद्धिः किंचहेय

हेतुता वह्नेरुपलक्षिता नहि समानाधिकरणा यावत्साध्यसमानाधिकरणाश्च
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताश्च हेतुतावच्छेदकं येन रूपेण हेतोर्हेतुता तद्रूपवत्त्वं तदर्थः

त्यादिसाध्यकेत्यर्थमव्याप्तिर्दुर्वारा। नच्छलीकृत्यैवं व्याख्यास्यते। अन्यकालसंबंधी
व्याप्तिरित्याकूतं। तन्न। तत्रापीतिकोर्थः कस्येन संबंधः। कृत्स्नेन साध्येन हेतोः संबंधः
कृत्स्नहेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं वा। कृत्स्नाहेतुमति साध्यवत्त्वं वा। नाद्यः प्रसिद्धा
नुमानेऽव्याप्तेः। नह्यग्निधूमसकलवह्निसामानाधिकरण्यमस्ति। अवयविपिंडीयवह्निना
सामानाधिकरण्यात्। नाद्वितीयः। एकव्यक्तिहेतावव्याप्तेः। नत्तीयः एकमात्र
तिहेतावव्याप्तेः। अत्रोच्यते। साध्यसामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरण्यावच्छे
यसमानाधिकरणैः यावंतः साध्यसमानाधिकरणास्तावद्व्याप्तिरिति यावद्व्यक्ति
चधूमसमानाधिकरणैः यावंतः वह्निसमानाधिकरणास्तेधूमे वह्निव्याप्तेः। न
वह्नौधूमस्यावह्निसमानाधिकरणा यावंतो धूमसमानाधिकरणा अवयविपिंडस्थ च
वह्निसमानाधिकरणस्य धूमासमानाधिकरणत्वात्। यद्विशिष्टसमानाधिकरणैः
यावंतः साध्यसमानाधिकरणैः तदर्थवत्त्वं। नचैवं चधूमत्वविशिष्टसमानाधिकरणा ॥१५॥
यद्यपि वह्निविशिष्टसत्ता केवलतथाप्येकगुणकर्मान्यत्वविशिष्टधूमत्वेनरूपेण वा हेतु
वच्छेदकं।

यावंतो वह्निसमानाधिकरणास्तावद्धूमे। नचेदं धूमं प्रति वह्नित्वं न्यूनं वह्नौधूम
व्याप्तिः। अस्तिचेदं केवलान्वयिनि। अभिधेयत्वत्वविशिष्टसमानाधिकरणानां यावतां
मेयत्वसमानाधिकरणत्वात्। एवंचढाधवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसमा
धिकरणं व्याप्तिः। नचेदं केवलान्वयिन्यस्ति अतोनदमनुमानमिति मीमांसकम
तमपास्तं। ततोप्यतिजघुचात्। अत्रचायोकाः। नवचिद्यं व्याप्तिः। नचेयं शक्यग्रहा।
किंचिद्धूमसमानाधिकरणं वह्निसमानाधिकरणं नभवितुमर्हतीति शंकायामुदासात्।
नचेदृशव्याप्तिशंकायांव्याप्तिनिश्चयोभवितुमर्हति। तस्मात्सप्रतिबंधकत्वात्। न
चक्षुषादर्शनात्तन्निवृत्तिः। शीतस्पर्शसहचरितयोरपिवह्निचारोपलब्धेः। नचतन्नि
वृत्तिः तर्कस्यव्याप्तिनिश्चयमूलकत्वेनानवस्थानात्। इत्थंचव्याहतानायाधू
मेरग्रहकृतोनुमानस्यापीतिचेन्न। व्याप्तिचारज्ञानविरहादिकमेवव्याप्तिग्रहे
कंनत्वतर्कोविरहदुःशक्यः। क्वचित्तर्कात्क्वचिन्नान्मूलभूतव्याप्त्यादौ कालस्मरणा

उनसी तदानुद्दितनयनेस्यापि धूमस्येनसहकार्यनुमानं स्यात्। सामान्यप्रत्यक्षं
सहकारि कथमत्र लोके न दृश्यते
च नावादर्शितत्वात्। नहि सर्वत्र व्यभिचारशंका कोपि स्मर्तव्यो भवति नानुभवतीति दृक्
ननुसर्वं व्याप्तिदृष्टांतवृत्ति धूमेगृहीतान्यपक्षीयेति कथं तन्नुमितिः पक्षवृत्तिधूमेनव्याप्तिग्रह
स्यानुमितिहेतुत्वमिति चेत्। अत्राहुः उक्ता व्याप्तिदृष्टांतवृत्तिकेतो धूमस्येनगृहीतापर्यंतो
धूमंदृष्ट्वास्मर्यते। तत्तद्विशेषणज्ञानरूपात्तस्मात्सतिबाधके व्याप्तिविशिष्टेनपक्षवृत्ति
धूमस्यानुमानंजायते। यत्तूक्तं तेव्याप्तिज्ञानंजायमानं धूमत्वसामान्यमात्रमुखेन प्रत्यासत्त्या
सकलधूमगोचरमेवजायतेइत्यदोषः। ननुसामान्यंयदि प्रत्यासत्तिरूपा अयस्कांतो
रंकतादात्म्यलौकिकसाक्षात्कारेनकसामग्र्याभविसामान्यप्रत्यासत्तौसहकारित्यादृ
ननुव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेपक्षधर्मतायाव्यर्थतिचेन्न तत्रापिनुमितेः स्यात्
नचपक्षवृत्तिधूमव्याप्तिज्ञानंकारणं तच्चात्रनास्तीतिवाच्यं। धूमत्वेनसामान्यमुखेन
तेनसर्वत्रैवधूमेव्याप्तिज्ञानात्। नचहेतोः पक्षधर्मताज्ञानमपिसहकारीतिवाच्यं। धू
मोवह्निव्याप्योऽयंपर्वतवृत्तीतिज्ञानादपिअनुमित्यापत्तेः। द्रव्यत्वेनरूपेणपर्वतधर्मि
ज्ञानस्यसत्त्वात्उच्यते। व्याप्यत्वेनसामान्यमुखेनप्रत्यासत्त्यातेनसर्वत्रैवधूम

व्याप्तिज्ञानात्। नचहेतोः पक्षधर्मताज्ञानमपिसहकारीतिवाच्यं। धूमोवह्निव्याप्योऽयं
पर्वतवृत्तीतिज्ञानादपिअनुमित्यापत्तेः। द्रव्यत्वेनरूपेणपर्वतेधर्मिज्ञानस्यसत्त्वादुच्य
तेव्याप्यत्वेनप्रकारेणपक्षहेतुनिश्चयो अनुमितिहेतुः। ननुव्याप्तिज्ञानमात्रं। नचधूमो
वह्निव्याप्योऽयंपर्वतेवृत्तीतिज्ञानंव्याप्यत्वेनपर्वतेधूमंनावगाहतेयेनततोऽनुमितिः
स्यात्। पर्वतोवह्निव्याप्यधूमवान्नवेतिसंशयादनुमितिर्नकदितिनिश्चयपर्यंतमीमांस
कानां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानंव्याप्तिज्ञानेसहकारि व्याप्यतावच्छेद्य
चधर्मवत्त्वंतद्रूपेणव्याप्तिग्रहात्। ननुद्रव्यत्वेनातोऽयंपर्वतवृत्तीतिज्ञानादनुमितिः। एव
चधूमोवह्निव्याप्योधूमवान्पर्वतइतिज्ञानद्वयादप्यनुमितिरित्याहुः। तन्न। व्याप्यत्वप्रका
कपक्षधर्मताज्ञानहेतुतायांलाघवात्। किंच। वह्निव्याप्यवान्नितिज्ञानादनुमितिर्नस्यात्
धूमत्वेनपक्षधर्मतानावगाहनात्। तस्माद्वह्निव्याप्यवान्नित्येवंरूपाव्याप्तिविशिष्ट
पक्षधर्मताज्ञानात्तृतीयलिंगपरामर्शेनप्रसिद्ध्यदेवानुमितिः। इतीयं कथमित्यत्र

प्रथमं दृष्टेते क्षमदर्शनं ततो व्याप्तिज्ञानं। ततस्तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमित्येवं रूपेलिंग-
ज्ञाने। स्तीयत्वेप्राप्तिकमित्युक्तं। नतुतेनरूपेण लिंगं गोरयात्। व्यक्तिचारज्ञेतिध्येय।
सोयं परामर्शोनानुमितिकरणंव्यापाराज्ञावात्। नापिपरामर्श्यमानंलिंगं परामर्शी
व्यापारकंस्तनादिभ्योलिंगाभ्यो अनुमित्यऽननापत्तेः। अनन्यथासिद्धनियतपूर्व
वर्त्तिहिकारणं किंतुव्याप्तिज्ञानंसाध्यज्ञानंलिंगज्ञानं वाऽन्यज्ञानमात्रंपरामर्शीव्यापा
रकं। नचाप्रतिबंधव्यापारेणतन्निरासात्तज्ज्ञानपदंचसविषयमाचष्टे। नातःस्मरणा
त्मकपरामर्शीस्खलेदितिचारः। तत्रव्याप्तिविषयकस्यसंस्कारस्यपरामर्शीव्यापारक
स्यस्मरणात्वात्। प्रथीनुनयएववात्रकरणमितिमंकुपः। तच्चानुमानंत्रिविधं। केवल
न्वयिकेवलव्यतिरेकि। अन्वयव्यतिरेकिभेदात्। तत्रकेवलान्वयिसाध्यकमनुमानं के
वलान्वयि। तत्रयोधर्मःसर्वत्रवर्त्ततेसकेवलान्वयि। यथाज्ञेयंप्रमेयत्वादित्येवमादि। अ
ज्ञेयत्वंचजगद्वृत्तिजातिरूपाद्यरूपाक्रियाविषयत्वं। तच्चसर्वत्रैववर्त्तते। सर्वस्यैवजगद्वृ
त्तिजातिविषयत्वात्। वस्तुपदार्थत्वात्। एवंज्ञेयत्वंज्ञानविषयत्वंतच्चसर्वत्रैवास्ति। सर्वस्यैवजग

द्यद्ज्ञानविषयत्वात्। एवंप्रमेयत्वंप्रमाविषयत्वंतच्चसर्वत्रैववर्त्ततेसर्वस्यैवजगद्वृत्ति
जातिविषयत्वात्। अत्रकेचित्। यत्रसाध्यनिश्चयोस्तेतत्रानुमितेरनुत्पत्तेः। पक्षेतानुमिते
रंगं। साचसाध्यवत्त्वेनसंदिह्यमानत्वं। नचमयत्त्वेनसंशयानुविधातुमर्हति। व्यतिरेकस
न्दप्रसिद्धेः। अतःकथमिदमनुमानमिति। तन्न। सिसाधयिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्च
यात्मकोहिपक्षता। साचेहास्त्येव। नतुसंशयःसंशयविनाश्यत्वेनानुमितिरानुमानिकयात्व
साध्यनिश्चयेसत्यपि। अनुमित्सायांसत्यां। अनुमितेरसत्त्वे। तत्रपक्षेतासंपन्नयेविशि
ष्टंतत्रसिसाधयिषारहितसाध्यनिश्चयोस्ति। नतुतद्विरहसहितेतृतीयसंदेहः।
अमस्त्वसौ केवलव्यतिरेकी। तत्रैकान्तिकनिश्चितसाध्यसाधनसहचारकत्वंतथा
हिपृथिवीतरेतरेभ्योविद्यतेपृथिवीत्वंयन्नेतरेभ्योव्यावर्त्ततेतन्नपृथिवी। यथाजलं।
नचनचपृथिवीतस्मादितरेभ्योव्यावर्त्ततइतरेणेदमुदाहरंति। नचपक्षेतिरिक्ते
ऽलापीसाध्यसाधनयोःसाहचर्यमस्तिनिश्चायतेवा। नचानिश्चितसाध्यकत्वमवसाय
कंप्रयोजकंसाध्यस्येतरस्यैवास्यप्रत्यक्षतएवनिश्चितत्वात्। अन्यथासाध्याप्रसिद्धतद्धी

व्याप्तिनिरूपणानाप्तेः। नचपक्षेसाध्यनिश्चयेतत्रकथंपक्षधर्मतेतिवाच्यं।दृष्टियोग्यायद्देशेनसाध्यनिश्चयस्यैवतत्रपक्षतानिरोधित्वात्। नचेहसोस्ति। सर्वत्रदृष्टियोग्यानियमाभावाद्दृष्टेः। अत्रचव्यतिरेकसहचाराद्दृश्यानुपलब्धिर्गृह्यतेइतिप्राचःसाध्याभावेहेत्वभावयोर्व्याप्तिग्रहादनुमितिः। नचान्यथाप्रसिद्धेर्गृहीतेकथमन्यानुमितिरतिप्रसंगादितिवाच्यं।साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनपक्षधर्मतानिश्चयःसाध्यानुमापकस्यभ्युपगमादित्यन्येऽन्वयव्यतिरेकी। यथाप्रसिद्धानुमानामितिसंक्षेपः। एवंहेतावभिहितेतदाभासाःनिरूपितोतत्रसव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधितास्तेचाभासाःसव्यभिचारश्चत्रिविधः। साधारणोऽसाधारणोनुपसंहारीच।तत्रसाधारणत्वंसाध्यवदन्यवृत्तित्वं। यथाधूमवान्वह्नेरित्यत्रधूमवदन्यस्मिन्तप्रायःपिंडेहृदेचोर्ध्वसाध्यसमानाधिकरणसमानाधिकरणत्वं वा। अयंहिधूमासमानाधिकरणसमानाधिकरणत्वंयत्तद्धूमवदन्यत्वंतत्समानाधिकरणोऽग्निः।साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारणत्वं। इदमेवसपक्षव्यावृत्तत्वंगीयतेउदाहरणेनित्यःशब्दत्वात्।शब्दवत्।१४।

हिनित्यत्वंव्यापकोयःशब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगि।नचानित्यःशब्दःशब्दत्वादित्यत्रव्याप्तिः।तस्यसद्धेतुत्वाद्दृष्टान्तेचानुमितेरवाञ्छितप्रतिबंधकेव्यतिरेकिसपक्षेसत्प्रतिपक्षरूपत्वात्।नचेयंसत्प्रतिपक्षइतिवाच्यं।हेतुदोषएवतस्यांगीकारात्कथमस्यव्यतिरेकीसत्प्रतिपक्षरूपतेतिचेन्न।कलयंशब्दत्वंहिनाचयिहेतुः।क्वचिदपिनित्येशब्दत्वस्यादृष्टेः।किंतुव्यतिरेकीतथाचनित्यत्वाभावव्यापकोयःशब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगितयायथासाध्यंसाध्येसतिथानित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितयासाध्याभावमपिसाधयेत्।नचद्वयोर्विरुद्धयोरेकत्रनिर्णयःकिंतुपरस्परप्रतिबंधद्वयादेवानिर्णयइतिध्येयं। अवृत्तिसाध्यहेत्वन्यतरत्वं। अवृत्तिसाध्यकत्वंवा।अन्यथासंहारित्वं।यथाकाश्यांद्रव्यंधूमवत्त्वादित्यत्र।साध्यसमानाधिकरणत्वंविरुद्धत्वं।यथागौरश्वत्वादिति।यद्यपिअत्रअसाधारणत्वमस्तिसाधारणत्वंवास्तितथापिउपाधिरूढत्वात्।पक्षेसाध्यधीप्रतिबंधकःपरामर्शः

यथाप्रमाणं
चप्रमाय
वेयप्रमेत्व

मत्वीःसत्प्रतिपक्षः।यथाऽऽकाशमुद्भूस्यूर्ध्वावयवित्वादित्यादौ नेदमुद्भूमत्वादित्यादि।
असिद्धिस्त्वव्यभिचारादन्यपरामर्शप्रतिबंधकतोद्भावकधर्मवत्वं।सा चत्रिविधा।आश्रयासिद्धिः।स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च।पक्षैकदेशवृत्तिः स्वरूपासिद्धिः।यथा घटः पृथिवी घटत्वादित्यत्र घटरूपपक्षैकदेशवृत्तित्वं।पक्षैकदेशावृत्तिरूपा आश्रयासिद्धिः।यथा गगनकमलं सुरभिकमलत्वादित्यत्र कमलं गगनाद्यवयवः।एतदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः।यथा धूमवानयं वह्निमत्वादित्यत्र साध्यप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिर्वा।पक्षे साध्यमन्यत्वेनाभिमतं यथोदकादिपक्षेवह्नेः।नचात्र धूमस्यैहेतोरसिद्धिरेवास्तीति सएवदोषोऽस्तीतिवाच्यं।तेनैवाधेनेतिवाच्यं।असिद्धिर्हि परामर्शप्रतिबंधकतयादोषः।तथाचयत्रभ्रमात्पक्षेपरामर्शोजातः तत्रत्वया धूमस्यैहेतोरसिद्धेरनुमितिरुपपन्नाः।बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकतयादोषत्वात्।अयमाकाशोद्भूमत्ववान्।एथिवीत्वादित्याद्याकाशावच्छेदेनपक्षेपाधकत्वेनोपस्थितत्वात्।पक्षबाधकत्वेदोषोतराजोवाच्यः।नहिपृथिवीत्वेनरूपव्याप्तेःपक्षेसंशयोचित्वेनेतिदिक्॥१५१॥

ननूपाधिरपिहेत्वंशासांतरं संक्रमतीतिकथमेतएवेतिचेत्सत्यभिचाद्यन्यतरत्वंहि हेत्वंशासत्वं।नचोपाधिस्तन्यतरइतितस्यानैवंभूतत्वात्।अतएवसिद्धसाधनमित्यादि नहेत्वंशासांतरं।ननुकोयंउपाधिस्तत्राचार्याः।साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकत्वमुपाधित्वंतच्चव्यापकत्वंचतत्समानाधिकरणयावत्तोयसमानाधिकरणत्वं।यथाधूमवान्वह्नेरित्यनुमितौधूमं।उक्तेहितत्साध्यव्यापकं।धूमसमानाधिकरणस्यैवायंतत्समानाधिकरणत्वात्।उक्तेचसाधनाव्यापकं।वह्निमत्त्वयःपिंडस्तत्समानाधिकरणत्वात्।सइतानुनेयं।तत्रहेतोः साध्यव्यापकत्वात्साध्यव्यापाव्यापकस्यचेसाध्याव्यापकेत्वात्।उपपद्यतइदंसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकेंपात्रं।यथाकाकःश्यामोमित्रातनयत्वादित्यत्र काकपाकऽत्वंनहितच्छ्यामत्वव्यापकं।श्यामत्वंवतिपक्षेऽसत्वात्।किंतुमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकंयत्रयत्रमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वंतत्रतत्रकाकत्वंतच्चसम्भवति।अतश्चेयं।नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकउपाधिः।विवक्षितइतिचेन्नावाप्तः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मबहिर्भूतावच्छिन्नसाध्यव्यापकरूपत्वात्॥

पाक

BHAU DAJI

पुपाधेरव्याप्तेः। नहि प्रमेयत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तदभावासामानाधिकरण्यात्। किंतु बह्निद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकं यावति तद्भेदे रूपसत्त्वेऽपि। अथ यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं विवक्षितं इति चेन्नापाकोऽयं स्वाकपाकजन्यत्वावच्छिन्नव्याप्तेः। नहि तत्रजन्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नरूपमात्रव्यापकं तथाविधरूपमात्रवति पक्वेऽस्ति यावत्। अथ यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितं। सच धर्मः क्वचित्साधनं क्वचिन्न इति चेन्न। पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसत्वाद्यवच्छिन्नाया अपि तावत्त्वात्। नवतिहि महानसत्वादिरूपवत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नवह्निव्यापको महानसत्वाद्यवच्छिन्नाया यावत्त्वात्। यावन्नाद्रव्यावह्निमति सत्यादृश्यत्वं धूमव्यापकोऽधूमवति महानसेऽस्त्यादृश्यत्वात्। अत्रोच्यते। स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेऽपि यद्यस्यावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं तत्तस्यावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं तत्तस्यावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं तत्तस्यावच्छिन्नानधिकरणवह्निमन्निष्ठप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नधूमाधिकरणवृत्तिनोयावत्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणः। अतस्तद्घटितमुपाधिः। एवंरूपत्वावच्छिन्नानधिकरणप्रत्यक्षस्यैवाश्रयत्वबह्निद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाधिकरणवृत्तिनिष्ठायावत्तोधर्मीरूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणः। अतोरूपत्वमुपाधिः। एवं त्वाकंडजत्वावच्छिन्नानधिकरणयन्त्रित्वातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठायावत्तोधर्मीः त्वाकपाकजत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणः। अतस्तद्घटितं पाकजत्वमुपाधिः। नचैवं सद्धेतोः संभवति नहि महानसत्वावानाधिकरणं यद्धूमाधिकरणं महानसं तन्निष्ठधर्मावच्छिन्नवह्न्यधिकरणं महानसत्वादिनिष्ठायावत्तोधर्मी महानसत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणः महानसत्वं च एवावच्छेदकं भजते। अतएव सद्धेतोपक्षतावच्छेदकं नोपाधिः। पक्षमात्रवृत्तिधर्मे समानाधिकरण्यान्नियमात्॥ इति संक्षेपः। तत्त्वचिंतामणौ परार्थानुमानपरिच्छेदे न्यायस्त्वत्र क्रमिकपक्षतादिसमुदायः।

यथापर्वतोवह्निमान्धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्त्वात्पर्वतोवह्निमान्यथा महानसः॥ वह्निव्याप्यधूमवान्
नयं। तस्माद्वह्निमानिति। तत्रैवन्यायपरामर्शपर्वतोवह्निमानिति। शाब्दबुद्धिरयंय
विशेषोपाधिमत्त्वंप्रतिज्ञार्थएतद्भूतादितिशाब्दबुद्धितादृशोपाधिमत्त्वंहेतुत्वंएतद्व
धूमवान्नवाग्निमानितिशाब्दबुद्धितादृशोपाधिमत्त्वंउदाहरणत्वंएतद्वह्निव्याप्यधूमवा
नयमितिशाब्दबुद्धितादृशोपाधिमत्त्वमुपनयत्वं। एतस्माद्वह्निमानितिशाब्दबुद्धि
तादृशोपाधिमत्त्वंनिगमत्वंभवतश्चप्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वंउक्तंचावयवाःपंचप्र
तिज्ञादिसंज्ञेपः॥ ॥ इतिश्रीगदाधरभट्टाचार्यचूडामणिविरचितायांन्यायसिद्धांतमंजर्यां अ
नुमानपरिच्छेदः॥ ॥अथोपमानंनिरूप्यते॥ तत्रोपमितिकरणमुपमानं। उपमितिश्च
उपमिनोतीत्यनुवर्त्तमानेउपेतिविशेषः। शाब्दविषयकत्वाव्यभिचारीतिमसरोक्तंवा।
अनुमितिव्यभिचारणायप्रतीतिमत्पदांतं। अनुमितिस्तुनावह्निमान्त्यधिष्ठानेशाब्द
विषयकत्वव्यभिचारिज्ञानत्वंश्रावणत्वंचवारणायपरोक्षपदं। प्रत्यक्षान्यपरं। ननूपमिति ॥१॥

त्वमेवकथं। शाब्दविषयकत्वाव्यभिचारीतिचेदुच्यते। उपमितिर्हिपदवाच्यत्वविषयिकेति
नचपदमविषयीकृत्यतत्पदवाच्यत्वंविषयीकर्तुमर्हति। पदंचशाब्दात्मकमितिउपमितिः शा
विषयकत्वनियमःकृतएवमुच्यतइतिचेत्तादृशादृष्टादिज्ञानादितिगृहाण। तथाहि। सास्ना
द्यवयवयुक्तोगवयपदवाच्योकिंचिदस्तीतिज्ञानंविशिष्योपस्थितिकोऽयंगवयपदवाच्यइति
किंचिदेवछतितेनगोसदृशोगवयपदवाच्यइत्युक्तःसन्विशिष्यनस्मरन्यदागोसदृशं स
दंभवतेवतितदापदवीमुक्तंतादृशंदेशंवाक्यार्थंस्मरन्परिच्छिनत्ति। सोयंगवयपद
वाच्यइतिसेयमुपमितिर्नामनचेत्तस्यास्तत्रचक्षुरादिव्यापारविरामेपिज्ञायमानत्वान्न
चमानसमेतोविलक्षणतयाऽनुभवसिद्धोनस्यात्। अन्यथाऽनुमितेरपिमानसत्वा
पत्तेः। नापिशाब्दीप्रतिज्ञानापत्तावेवंरूपत्वात्। नापिशाब्दंगवयपदविशिष्टास्नाद्य
वयवपदार्थवाक्यं। उपमितित्वंतावद्यंगवयपदवाच्यइत्याकारिकायांगवयत्वावच्छेदेनग
वयपदवाच्यत्वावगाहनात्। नतुगोसादृश्यावगाहनंतस्यागौरवेणानुपदकृत्यात्।
अन्यथाऽप्रतीतेरप्रयोजकव्यवहारप्रसंगः। नयास्मृतिरेवेयंपदंमननुभवात्। अतोऽतिरिक्तो

यं। तस्याः करणं तादृश्यं विशिष्टे तत्पदया चरत्वेन वाक्यार्थे नुभवः। तत्प्रतिबंधरोगवत्त्वादिरूपावच्छेदकविशिष्टस्मारणपदज्ञानं तत्सहकारीतिसंप्रदायः। तत्रोपजीव्यत्वेन धर्म्यंशे
ऽनादरेऽपि उपमितिप्रयोजकोयथाकीदृशी पृथिवीत्यादिविशिष्टे एतद्वाक्यादिविधर्मगुणवती
पृथिवीतिपुरुषेणोक्तेतात्पर्यग्राहकेण तत्पदयाऽऽदिविधर्मगुणवतीयमितिभानुभवस्तत्पदार्थ
स्मरणादुपमितिरुपपद्यते। इयंपृथिवीपदवाच्येति। पूर्वंगवयवतीतिउत्तरे विशेष्ये
तस्माद्यत्किंचिद्धर्मविशिष्टेविशिष्यविदितसंगतिरूपपदवाच्यतारूपवाक्यार्थानुभवः
करणं। किंचिद्धर्मविशिष्टतद्भानाधीस्तत्रसहकारिणी। यदाचास्यपिंडपुरुषधर्मतत्स्मर
णानुरूपधर्मविशिष्टएवसादृश्यज्ञानंजायते। द्वैदातत्पदवाच्येतायंज्ञायतेपरंतु
सभ्रमोगौरयेणबाधाप्रतिसंरूपः॥ ॥श्रीः॥ इतिश्रीमदाचार्यचूडामणिविरचितायां
न्यायसिद्धांतमंजर्यामुपमानपरिच्छेदः॥ ॥श्रीः॥ अथवाप्तोनिरूप्यते। आप्तप्रमितिकरणं
शब्दः शब्दश्चवाक्यंतस्यार्थेऽनुभवसिद्धजातिविशेषःसंज्ञापदधीजन्यत्वेसतिचारि ॥१९॥

अनुभवत्वव्यापकजातिशून्यत्वेसतिपदविषयत्वाव्यक्तिचारिजातिशून्यधीत्वंच।
सत्यंतत्प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनांवारणाय। तत्रताद्दृशानांप्रत्यक्षत्वादीनांजातीनांसत्वा
त्जातिशून्यत्वंअनुभवत्वव्यापकजातिशून्यत्वंचासंभवीअनुभवत्वादीनां
तत्तद्व्यापकत्वादेत्यस्यचसत्यात्पदधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वंनपि
तथा। तादृगनुभवत्वादीनांसत्यात्पदधीजन्यत्वव्यभिचारिअनुभवत्वव्यापकजाति शू
न्यत्वंच। अनुमितेरपिअनुमितित्वस्यजातेस्तद्धीजन्यत्वाव्यभिचारित्वात्। अतः
समुदितमुपाधत्तेउपमितावतिव्याप्तिवारणायशून्यांतेज्ञातावतिव्याप्तिवारणायधी
पदंस्मृत्यर्थंशब्दःसकलजनानुभवसिद्धोदुरपह्नवः। तद्भ्रमकत्वमपितथा। आगोपाल
गनमाचर्यदृष्टंचैत्रवाक्यमुपमर्थंप्रत्यप्रमितिप्रतीतेः। केवलेअनुमानेऽव्याप्त्यभावाच्च न्य
थावतिव्याप्तिप्रतिपद्यते। अनुमानेऽतिव्याप्तिरितियैरुक्तंतेषां। नैयायिकाकल्पयंत्यनु
मानेऽनयानुमानं। शब्दस्यार्थोव्याप्यत्वात्। नहिय शब्दस्त्रयटादयनादिरूपे

वितिय... नासर्गादौ... प्रत्येमा... वाक्यात्... चेन्न

पत्ययानपेक्षो... यस्... तयः... न्यथा... हारादिति चेन्न। अस
वस्तापत्तेः। अनादित्वादिह... कायोधिकरण... स्वरूपप्रत्ययत्वयतया प्रसिद्ध
स्यागमात्... त्वात्... ज्यते सर्गादौ भगवान धीश्वरः शरीरद्वयं परिगृह्य तूष्णीं व्यवहर
रतीति ततश्च व्यवहारा... लः पूर्ववत्संकेतैरुक्तीतिकिमनुपपन्नं। ईश्वरस्य व्यवस्था
किंमानमितिचेत्... सर्गादौव्यवहारान्यथानुपपत्तिरेव... ननु पूर्वसर्गसिद्ध... सर्वज्ञ
त्वात्... न्चादपएवव्यवहार प्रवृत्तिहेतवः संचितिश्चेत्... तेषांसर्वथैवमानाभावा
त्... व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेवमानमितिचेन्न। पूर्वसर्गव्यवहारैरेवमथ
नुपपत्तेः। तत्रायन्यएवकल्प्यतामितिचेन्न। प्रतिसर्गं... यसांतथाकल्पनागौरव
अस्त्येकएवसर्वत्रमूलमितिचेत्... सएवास्माकमीश्वरइतिदिक्... स्यादेतत्... यदिशक्तिग्रहे
स्... करितदाप्यदृश्यत्वेपरप्रत्ययः किंनस्यात्... अस्तिचतस्यशक्तिग्रहोध्रुवे। अथयः
शब्दोयत्रगृहीतस्तत्रशक्तिः सतदर्थंविधीयतेतिचेत्... तर्हिकात्स्न्यांगोरस्तीतिवाक्यादेशांतरी

यगोप्रत्ययोनस्यात्... तर्हिकात्स्न्यांगवि शक्तिप्रकृत्या तस्याएवप्रतीतेः। अत्र
मांसकः। गवादिपदानांगोत्वएवशक्तिः कथंतर्हिव्यक्तिलाभइतिचेदाकृत्यादि
कः। ननुकोयमाकृतिः। तस्याधीपत्तिराकृतिः गोत्वंहिआकृत्यैवनाअनुपपन्नमिति
तमाक्षिपतीतिजडः। तन्न। अनुपपत्तिज्ञानमंतरेणापिगौरस्तीत्यतोगोत्वविशिष्टव्य
क्तिप्रतीतेः। तस्मात्समानसंविच्चिवेद्यत्वेमाक्षेपइतिगुरवः। यावतीहिजातिधीर्व्य
क्तिंविषयीकरोतीतिव्यक्तीनांइदमेवकथमितिचेत्... जातिज्ञानसामग्र्याएव
व्यक्तिबोधकत्वादितिगृहाण। यद्वाजातिशक्तिरेवव्यक्तिंबोधयति। नचान्यशक्त्या
शक्त्या अन्यबोधनेऽतिप्रसंगः। गोत्वशक्तंपदंगोत्वविशिष्टंबोधयतीत्यनतिप्र
सक्तं। अन्यथाअनुपपत्त्यानचैवकल्पनादिति। तदपरेनऽमैतं। तत्र... तेगोत्व
मस्तीत्यतोपिगोत्वविशिष्टप्रत्ययापत्तेः। तस्मात्... गेत्वविशिष्टएवशक्तिः। नचोक्तदोषः।

नात्यसामान्यलक्षणयासकलस्यगोरुपस्यतोसर्वत्रैवगवि शक्तिग्रहःसंभवात्।अ
कृत्वाएकत्रैवगवि शक्तिग्रहः।नचान्यगोबोधनायशक्तिः।अन्यशक्तिग्रहादन्यत्रव्यव
क्तिग्रहेऽनवस्थेतिप्रसंगइतिवाच्यं।गोत्वविशिष्टेशक्तिग्रहेगोत्वविशिष्टप्रत्ययस
इत्येवमनतिप्रसंगादिति।संप्रत्ययविशेष्यएवशक्तेःनतुगोत्वेपिगोरवात्।नचै
वंगोत्वप्रत्ययानापत्तिः।गोत्वावच्छेदकशक्तिग्रहस्यगोत्वविशिष्टप्रत्ययकत्वादितिचेत्तर्हि
स्यादेतत्।यद्यागोत्वविशिष्टेशक्तिरागौरुपयोक्तव्यस्तेनप्रत्ययेनस्यात्।तस्यान्वयस्य
पस्याशक्त्याक्षिप्तत्वात्नचशक्यादृश्यकर्मविशिष्टस्तेनअतिप्रसंगात्।उच्यते।गोशक्तिपदं
स्वगवान्वयंबोधयतिनवाशक्त्याबोधनेपटमपिबोधयेदितिवाच्यं।गोशक्तिपदं
गवान्वयबोधजनकंनवपदंगवान्वयःयेनातिप्रसंगस्यात्।नहिशक्त्याअन्वयविशिष्टं
शक्तिग्रहादन्वयेपिशक्तिरेवेतिकुतोनान्वयस्यान्यलभ्यत्वात्अनन्यलभ्यस्यव ॥ २१ ॥

गु० क्रीत गो

स

क्य

नार्थत्वात्।अन्यथाचक्रेणदंडादापत्तेः।प्राभाकरास्तुकार्यवि[illegible]तिपदानीशक्तिः।
तथाहिप्रयोक्रावाक्यश्रवणानंतरंप्रयोज्यस्यप्रवृत्तिमुपलभ्य[illegible]बालस्यप्रयोज्य
कर्तृकाकार्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानमनुमिनोति।यत्प्रबोधितेनकार्यंविशिष्टज्ञानस्यहेतु
त्वावधारणात्।अतस्तद्धेत्वाकांक्षयामुपस्थितत्वाच्चत्रमेघतत्वावधारणंतत
स्तन्निर्वाहिकांशक्तिंकार्यान्वितेशक्त्यावच्छेदनकल्पयति।तच्चशक्त्यावच्छेदकं
पदादिपदशक्तिग्रहेतिप्रथमकल्पेनानुरोधात्।कार्यान्वितपदोशक्तिं
कल्पयति।नतुकेवलंपदादावप्ययुत्पत्तिविरोधात्।इत्थंचयत्रकार्यतावाच्यं
पदसन्निध्यादिनास्तितदाभूम्यर्थवाक्यमेकमेव।व्यवहारस्तुसंसर्गाग्र
हात्।ननुसर्वेषांपदानांकार्यान्वितवाचकत्वात्वाक्यकर्मसन्निध्यादिनास्ती
त्यसंगतंअसंगतंचार्थवादस्याप्रामाण्यप्रसक्तेरिति चेत्।अत्रोच्यते।द्विविधाहिपदशक्तिः

स्मृत्यनुभविकास्मारिकारिकाच। तत्रानुभविकाकार्यान्विते स्मारिकाचेज्जातौ। तथाच घटादिपदं घटादिपदाकार्यत्वस्यानुपस्थितौ कथं तत्कर्त्तृत्वं बाधेज्जनयेत्। कार्यान्वयस्य बाधनेतदुपस्थितेरपि हेतुत्वादिति नार्थवादस्य प्रामाण्यमित्यूचुस्तन्न। भावापोद्वापाभ्यां लाघववात्। घटादिमात्रएव शक्तिग्रहो नतु कार्यान्वये पि। अन्यथा तत्र। प्रथमस्यन्यलभ्यत्वं बालस्यानोपस्थितमिति चेत्। प्रथमं तर्हि कार्यान्वये शक्तिग्रहः कदाचित्तदुपस्थितौ तदा घटमात्रशक्तिग्रहस्य साबाध्यात्तौरवात्। अथ एवं चरमप्रवृत्तौ घटमात्रशक्तिकल्पनौ बलवत्त्वात्सिद्धेः। नहि प्रथमप्रवृत्तेर्बलवत्त्वं इतरकार्यस्मृत्यप्रयोजकतायाः। कथं प्रथमप्रवृत्तौ बलवतीकार्यतान्विशक्तिकल्पनां बाधितुमिष्टे तिचेत्। नप्रथमकल्पनायाः शास्त्रजन्यत्वप्रतीत्या बाधानात्। चरमकल्पनायाश्चाक्षुषत्वसहायतया बलवत्त्वात्किंचैवं काव्यादिष्वनुभवसिद्धान्वयानुभवो नस्यात्। नच्यासंसर्गग्रहमात्रं

तत्रनतुसंसर्गेत्वेवेतिवाच्यं। घटमानयेत्यत्रापि तत्पदोः। तथागतशक्तेः प्रामाण्यप्रत्यक्षायापि किंचैवं। अथवाऽरूपाणांक्रियास्मृतिरितिहासपुराणादीनां अप्रामाण्यं स्यात्। तथोच्चैः सुप्तेतस्मिन्नेः स्वजनएवहिलोकस्य बन्धुप्रजाकर इति। तस्मादेवंपदतत्पदार्थः कःकस्मिन्नर्थेव्यत्पत्सलिपिसाक्षेयाभ्यांप्रजाकर इतिगहतिलोकैरितियुक्तमुक्तत्वयोनः। नतुयदिशक्तिग्रहःसहकारिंगंगापदात्तीरप्रत्ययोनस्यात्। इतिचेन्न। शक्तिहित्वेनभ्रमत्वेपि। किंतुवृत्तित्वेनास्तिचगंगापदस्यापितीरेवृत्तिर्लक्षणेति। अथकेचिल्लक्षणानाम। शक्यसम्बन्धोपस्थितिर्लक्षणेतिके। तन्न। उपस्थितिहेतुर्हिवृत्तिर्नतुसैव। अतोलक्षणातात्पर्यलक्षणेत्यन्ये। तन्न। अन्यथापितात्पर्यस्यलक्षणात्वापत्तेः। किंचतात्पर्यनिर्वाहिकाहीतिनतुतदाश्रिकैवशक्तेरपितत्वापत्तेः। उच्यते। शक्यसंबंधोलक्षणा। अस्तिहिगंगापदशक्यप्रवाहविशेषः तत्संबंधस्तीरइति। साचलक्षणाद्विविधा। गौरीशुद्धाच। तत्रसाद्यायाः

राकुसंबंधोगौणी। यथागौर्वाहीकइति। तदन्यासुद्धा। सुधाऽऽपूर्वेतस्मिति। ननुयथेतेधर्मो
कथंतर्हिराजपुरुषइत्यादौषष्ठ्यर्थलाभः। नहिराजपदंसंबंधेशक्तं। अथसंबंधोन्ययविधा
यास्तेनालोपदृश्येचान्यदृष्टंतचेन्न। राजपुरुषइत्यत्रापितदापत्तेः। अथनामार्थ
योरभेदेनैवान्वयोनत्वन्यथातथैवव्युत्पत्तेः। राज्ञःपुरुषइत्यत्रतुनामार्थयोरन्वयः कि
नुविशेषणार्थनामार्थयोरितिचेत्। तर्हिराजपुरुषइत्यत्रकथंतयोरन्वयइतिस्वयमेव
विचारयप। अथसंबंधेलक्षणेतिचेत्। नातथाराजसंबंधःपुरुषइतिवदन्वयःस्यादिति
तद्दोषतादवस्थ्यात्। अथराजपुरुषौमत्कसमुदायएवराजसंबंधिपुरुषलक्षणेतिचेन्न
शक्तिविरहेलक्षणायोगस्यशक्तेसंबंधोहिलक्षणेत्युक्तं। उच्यते। राजपदंराजसंबंधि
लक्षकंतथाचालोपेनैवान्वयः। नचैवंकर्मधारयापत्तिः। समासपूर्वदशायांप्रत्ययोत्पत्त्य
भावात्। अन्यतुतुल्यषष्ठ्यैवान्वयंबोधयतिषष्ठीलोपमङ्गीकृतस्यतत्रान्वयप्रत्ययं
शक्तिंत्रमात्। राजपदलक्षणयावाइतिस्वीचक्रुःवैयाकरणाःसमासशक्तेसमुदायेविशिष्टार्थे

शक्तिरेव। नचैवंराजपदशक्तिमविदुषोराजपुरुषादिपदान्वयःस्यादितिवाच्यं। समस्त
शक्तिग्रहोपनुशासनात्। नचावयवशक्त्यग्रहेऽनुशासनंसंभवतीतितत्। शक्ति
ग्रहस्यसमुदायस्यग्रहेहेत्वादिस्याद्वः। तन्न। अवयवलक्षणयोपपत्तौसमुदाय
शक्तौमानाभावात्। तदुक्तंहरिणाऽपिशक्तेस्वार्थानुवृत्तेरेवयत्रूढिर्वीयसी। तस्मादन्वयोपपत्तौस
मासेशक्तिरस्तुतिसंक्षेपः। स्यादेतत्। मास्तुतत्पुरुषशक्तिर्वाक्यशक्तिस्तुचित्रगुपदंचि
त्रगोस्वामिनिशक्तिरावश्यकी। नहितत्रलक्षणानिर्वाहः। तथाहि। किंगोपदंगोस्वामिनि
लक्षकंकिंचित्रपदंवाचित्रस्वामिलक्षकं। नाद्यः। नहिचित्रस्वात्रगवान्वयः सैजवति
तस्यपदार्थैकदेशत्वात्। अतएवनांशेऽपिगवान्वयापत्तेः। अथगोपदंचित्रगोस्वा
मिलक्षकं। नत्रपदंतुल्यार्थग्राहकमितिचेत्। चित्रपदंचित्रगोस्वामिलक्षकंगोपद
तुल्यार्थग्राहकमितिविनिगंतुमशक्यत्वात्। तस्मात्रिनिगमकाभावात्। समुदायशक्तेर्वा

केचित्। अत्रोच्यते। विनिगमकाभावात्पक्षपरिग्रहेऽकृतागमात्। नतु समुदायेऽपि तरन्यत्वकृतात्। नो मांसकाकुभ्यां समुदाये एवाकृतागमात्। नच समुदायस्य शक्त्याभावात्कृतागमात्। नच स्वबोध्यसंबंधोऽपि लक्षणा। अस्ति चायं वाक्यस्यापि विशिष्टे बोधे। अन्यथा काकेभ्यो रक्ष्यतां नद्यां घोषः प्रवसतीतो। नहि नदीपर्यंतरक्षणे गंभीरायामित्यनन्वयापत्तेः। नहि तीरं गंभीरे नापि गंभीरपर्यंतरक्षणे। नद्यामित्यनन्वयापत्तेः। नहि तीरे नदी। तस्मादनन्यगतितया वाक्यमेव गंभीरनदीतीरलक्षणकमित्याकूतं। अत्रोच्यते। वाक्यं नहि विशिष्टार्थबोधकं। तद्बोधकतावच्छेदकराहित्यात्। अतः स्वबोध्यसंबंधो लक्षणेति किंचगंभीरायां नद्यां घोष इति विनान्वयं तत्तागस्यैव नदीतीरे लक्षणा तदाधारतात्प्रत्ययानापत्तेः। नापि गंभीरायां नदीति भागस्यैव तस्या बोधकत्वात्। बोधकत्वेन वा स्वविशेष्यार्थेनान्वयापत्तेः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्याश्रयबोधकत्वात्। नहि संसर्ग प्रकृतिभ्यां नतदर्थेविशेष्यार्थान्वयः स्यात्। गंभीरायामितिसप्तम्यनापत्त्यानभेयवि ॥२४॥

तीरं तस्यैव गंभीरनदीराधारत्वलक्षकत्वमितिचेन्न। अशक्यत्वात्। तस्मात्पक्षद्वयेऽपि एवनिगमकाभावात्। विशिष्टे नदीतीरे लक्षणा। नच्चैवं पदद्वयेऽपि परस्परतात्पर्यग्राहकत्वादिति सेप्रदायविदः। अत्यपक्षे एवलक्षणाविशेष्यान्वयानुरोधादितिनव्याः। विस्तरस्तु अस्माकं मणिमरीचिनिबंधेतात्पर्यदीपिकयोरनुसंधेयः। उपकुंभं द्रोणमित्यादावपि उपरिपदलक्षणायैवोपपत्तौ नरूढिकल्पेयतेभ्यलभ्यत्वात्। समाहृत्य द्वे पाणिपादमित्यादौ पाणिपदं पाणिप्रतियोगिकं। पादपदंतु पादसमाहारलक्षकं। तत्पाणिपादसमाहारेत्राप्तिः समाहारस्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपैक्यात्। सेनावनादिपदेऽपि बुद्धिविशेषविषयत्वैव। नच्चैवं पाणिपादं वाहयेदित्यत्रान्वयः समाहारेवाप्नकर्मत्वाभावात्। इतिचेन्न। परंपरया तत्रकर्मत्वान्वयादिति के। समाहारोनर विशेषकर्मत्वाभावः समाक्रियमाणएवान्वयः। परंतु व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये। पाणिपादं

वाक्ये इति अत्र पाणिपाद मात्र प्रतीतेर्न समाहारे ऽन्नेर्णा शक्तिर्वा। नच्चै वैद्विवचनाप
त्तिरसाधुत्वात्। इतरेतरयोग समाहारे तु नदीवृक्षादिवत्। पारिभाषिके वेति त
त्रं। इतरेतरद्वन्द्वे धवखदिरावितिरूपद्वय प्रतीतेर्नञ्ऽर्थेणा शक्तिर्वा। मीमांसा
कास्तु अत्रापि धवखदिरसाहित्यात्रयेऽन्नर्थेणा। तदाहुः। साहित्येद्विवचनबहुव
चने द्वन्द्वसमासो वेति। साहित्यं च तुल्यक्रियाया न्विषिर्वा। अतएव यत्कर्तृकं
तत्रयासहेत्यत्र पत्न्यासहेत्यवेमात्रं गम्यते न्वयसाहित्यं। यागादौ पत्न्या अनुमति
द्वारा न्वये नतु अन्वयः। नीलोत्पलमित्यादौ नीलोत्पलस्यान्वयि
धर्मयोर्वैयधिकरण्ये नञ्शक्तिर्नवा ऽन्नर्थेणा। अतएव तत्पुरुषा कर्म
धारयो बलीयान्। तत्रहि पूर्वपदसंबन्धितन्नर्थेनञ्युक्तो नञ्र तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदस्य
त्रयः पदं पदसंबंधिपरं नञ्र पदं चान्योन्याभावे शक्तं। संसर्गाभावयोश्च नञ्र तदं

नान्योन्याभावेशक्तमितिचेन्न। लाघवे नविनिगमनाविरहेचाभावमात्रएवा तत्रशक्त
त्यावधारणान्न। ननु नघटःपटइतिवत्राघटयोरन्वयोपपत्तेर्नेघटकेपिऽन्नर्णाकुतो
इतिचेन्न। नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पत्तेः। कर्थं तर्हिनघटःपटइत्यत्रान्वयइतिचेन्न। घट
पदस्यप्रतियोगिकेनञ्ऽर्थेतिग्रहणाप्रथमायाः षष्ठ्यर्थेनञ्ऽर्णावा। ननु सुब्भिन्नोन
ञ्ऽर्णाइतिचेत्तर्हिकथं षष्ठीतः कर्मत्वप्रतीतिः। कथंवा एकस्यांधारायांइतिबहुवचनम्। अ
नुशासनिकोयंनञ्ऽर्णाइत्येवेतिचेन्न। तस्मादाहुः। निपतात्प्रयोगाद्धिकेचिदव्ययार्थे
तथापिनञ्पदार्थप्रधानोः कथमान्वयान्वयिभावेनान्वयः। ननु नञ्र्थोप्रसज्यप्रतिषेधस्मरणादिति
चेन्न षष्ठ्यर्थोपमर्जनतोप्यितरार्थ प्रत्ययात्। नञ्पदमभावबलेनैकमितिचेन्न घट
स्याभावेनान्वयापत्तेः। तस्यपदार्थैकदेशत्वान्नैवं। ससंबंधिकस्यैकदेशेपि चा
न्वयस्वीकारात्। तथाचैतस्यपिस्यादेवचेत्रस्यजनकत्वेन्वयः। अन्यत्तुसमुदायएवेतर

पदार्थान्वयः परंपरासंबंधेनेत्यादुः। युक्तं चान्यथा व्यवहारकत्वेऽवान्यथा व्यपदेशमित्यत्र समानविभक्तिकतानुपपत्तेः। परंतु निपातस्थळेऽन्वयव्युत्पत्तेरितिव्यपदेशावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयोपपत्तौ नघयदि पदळक्षणा। अतएव चैत्रइवमुखमित्यादौ चैत्रइव वाचेति नेदिनान्वयः। अतएव घटोनास्तीत्यत्रापि घटतदभावयोरन्वयानिरूळैकइत्याकुः। तन्नानानात्वात्। चैत्रइवमुखमित्यत्र तु चैत्रपदंतत्सदृशळक्षकंइवपदंचतात्पर्यग्राहकं। अतएव चैत्रइवमुखंपश्यामिइत्यत्रद्वितीयाऽन्यथातादृनुपपत्तेः। अस्तुवा वक्ष्यमाणएवविभक्तेर्लक्षणा। अनुशासनानुग्रहात्। घटोनास्तीत्यत्रापितथेत्यपोषः। अस्तु घटोनास्तीत्यत्रघटस्याभावोस्तीतिनार्थः। तथोस्तिभूतळेघटोनास्तीत्यस्यापापत्तेः। अस्याबस्यैकत्वाधिकरणेतिचेत्किंतुभूतळवृत्त्यभावप्रतियोगिघटोस्तीतितत्रात्वेत्यधिकरणाकांक्षापत्तेः। कथंतर्हिघटोनास्तीत्यादीतिचेत्। अभावान्वय्यभावप्रतियोगिनिसंसर्गान्वयाद्। कथमितिचेत्। तथैवप्रतीतिरितिगृहाण। परंतु इदंभो

तळास्तित्वंपारव्याताथनिषेधएवप्रतीयेत। नचैवंपचतिचैत्रइत्यत्रैवंनातोद्विवचनानुपपत्तिः। नन्वेवंज्ञातौसत्तानास्तीत्यत्रकागतिः ज्ञातिर्हिज्ञानावयवस्यसत्तायामसत्तायांज्ञातिसमवेतस्येत्याद्यनिषेधेमत्वर्थीयादितिचेत्। यागतिःसत्तानुनिवृत्तिरितिवाऽस्य। अयोग्यमेवैवंवाक्यंवृत्तिपदंवासाहचर्यसंबंधाद्वाऽभिन्नवृत्तिपदमितिहुस्यं। तथापिनत्रर्थोनिषेधोघटेकर्मण्यन्वेतीतिचेत्। नोनिपाताश्चद्योतकनामार्थेनपदेनान्वयोव्युत्पन्नोनत्वनामार्थमात्रस्यद्योतिप्रतीयेतिस्यादतोघटोनास्तीत्यादौपदएवप्रतीयतेभूतळेनघटइत्यत्रत्वत्यतानावएवस्यत्रकिंनियामकं। अधिकरणवाचकसप्तम्यविभक्तिरित्यैतानावबोधतत्रैवेतियोग्यनुयोगिपदयोःसमानविभक्तिरन्यान्याभावबोधइतिचेन्न। नपचतिचैत्रइत्यत्रचैत्रस्यैवंधनामित्यत्रसप्तम्याबाधेभवत्पचतीत्यत्रसमानविभक्तिरूपबाधेभावाद्। नच्निर्मानकयत्रप्रतियोग्यनुयोगिपदयोरन्यान्यभावबोधेभावा

कारणमिति न्यायावबाधकत्वं। अन्यत्रान्यबाधकत्वमितिव्युत्पत्तिः। अस्ति च
स्थः पर्वतस्त्रनो सत्त्वव्याप्यरसेतरान्यथानुपपत्तिबाधेऽनुमानाकांक्षा। अतस्तत्रान्यान्या
नायप्रत्ययः। तत्र न पर्वतस्त्रनत्वविनिर्मोकेनान्यथानुपपत्त्यनाकांक्षा इति तत्र
संसर्गावधप्रत्यय एवेति संक्षेपः। यद्यनाचूनदृश्यंतरं लक्षणमेवतदर्थसिद्धेः।
नन्वितमपुक्तं। तथाहि लक्षणायामुख्यार्थेतरान्वयानुपपत्तिबीजं। नच यंड
नायां सा सर्वत्राप्यस्ति। गच्छ गच्छसीत्यादौ तदभावात्। अतोदृश्यंतरमास्थेयमिति चेन्न।
किमिदं लक्षणाबीजं येनतावड्ढनकं चेत्। गंगातीरयोः संबंधस्यानुपपत्तेर्ज्ञाना
न्यत्वात्। नापितद्रूपकं अनुपपत्तिज्ञानमंतरेणापि गंगातीरयोः संबंधस्य
चक्षुरादिनाप्यवभासात्। नापितात्पर्यग्राहकं। तात्पर्यव्याप्यांतरतात्पर्यग्राहकात्।
अथ लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहकारित्वं तदिति चेन्न यष्ठाः प्रवेशायेत्यत्र व्यभि
चारात्। तात्पर्यं यदि ह्यनुपपत्तिरत्रास्तीति चेन्न। तर्हि तात्पर्यानुपपत्तिरेवकिं॥२॥

णाबीजमस्त्वस्माच्चेत्कार्यास्ति। स्यादेतत्। गंगायां घोषइत्यादौ लक्षणाप्रयोजनं शैत्यपा
वनत्वादिप्रतीतिः। नचतस्यतीतिर्लक्षणासाध्यप्रयोजनाज्ञानात्। लक्षणायाश्चप्रयो
जनवत्त्वनियमादिति चेन्न। लक्षप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वात्। तथापिप्रयोजनांतरं
तत्रनास्तीति चेत्। ततः किं लक्षणायाःफलप्रयोजनवत्त्वेननियमान्नतु लक्षप्रतीत्य
तिरिक्तप्रयोजनत्वेनेत्यंगीकारात्। अप्रयोजकत्वाच्च। स्यादेतत्। नानार्थशब्देतावदर्थं
विशेषप्रत्ययप्रकरणादिकं निर्णायकं। तथाचयत्रप्रकरणादिन्यूनार्थांतरंप्रतीय
तितत्रनाभिधामूलंसहकार्यज्ञानात्। नापिलक्षणा अयोगादिति चेन्न। प्रकरणादे
र्नामनोगतत्वासहकारित्वानुपपत्तेः। तात्पर्यग्राहकत्वेनैषामनुगमइतिचेत्। तर्हि
लाघवान्नात्पर्यग्रहएवसहकार्यस्तुसचेहापिस्तां। स्यादेतत्। लक्षणाहिपदवृत्तिरिति
नोपपदैकपदत्वावाक्यरचनार्थंन्यायाधीकारान्निरस्तेत्यायेत्यादिति चेन्नासिद्धः

तदेकदेशादयोपयंविषयतात्पर्यग्राहकानतुतत्प्रतिपादकाइति।स्यादेतत्।लक्षणातात्पर्यग्रहानलक्षणाश्रयकारि।नतुयंग्यार्थतात्पर्यग्रहोनियतः।स्यार्थरचितकाव्यादौतात्पर्यविषयस्यापिव्यंग्यस्यचमत्कारादितिचेत्तन्न।व्यंगतात्पर्यग्रहस्यानपेक्षायांगंगायांघोषइत्यादौतात्पर्यविषयस्यापिव्यंग्यस्यतत्रचाप्रतीयमानत्वात्।नतुकेशवादुकादिमत्यमितिनियमानस्यात्।वासनाविशेषपरिपाकात्।नियमइतिचेत्तर्हिलक्षणास्थलेऽपिस्वानेयानकारकृतंतात्पर्यग्रहणमिति।वस्तुतोव्यंजनायांगच्छगच्छसीत्यत्रमागइत्यत्रअस्यास्फुटंतात्पर्यमुन्नीयतेसंभाव्यतेच।नतुमागइतिकृतंहत्यंतरेण।स्यादेतत्।यदिहतएवहेतीकर्थंतर्हिप्रत्ययतीत्यादौपकर्षवोधः।नहिप्रादेःप्रकर्षादेरर्थस्यशक्तिद्योतकत्वात्।नचलक्षणास्वीकार्याउच्यतेजयतिरत्रप्रकृष्टंजयंलक्षकःप्रत्याहकृतात्पर्यगोहकः।तच्चनेवचद्योतकंनचजयःशक्यंव

त्रकर्जलंइत्यादितियंग्यमात्रंहिरायंनतुविभक्त्यर्थः।तदाहुःशक्यान्वयनक्तेएवहातेनयतिलक्षणेति।नतुप्रादेरयंप्रकर्षादिनकर्थंशक्तिःकल्प्यतेइतिचेन्न।अन्यत्रभ्यर्चोदतिगच्छतीत्यत्रउपसर्गाधातुरेवार्थंप्रत्याययतीति।धातुरूपमेवनामरूपंवार्थंप्रत्यायतीतिसंक्षेपः।स्यादेतत्।आख्यातस्यतावद्यत्नएवशक्यःपचतीत्यस्यपाकेकरोतीतिविक्लित्तिरूपेशक्यव्यवहारयद्विरूपेऽपिचशक्तिर्निर्णीता।तथाचरथोगच्छतीत्यत्रनामार्थस्यप्रयोगः।रथादीनामचेतनतयागमनानुकूलप्रयत्नशून्यत्वात्।नापिलक्षणायाःलक्ष्यलक्षणेनसंगतिरस्ति।अन्यथाह्याख्यातस्यायंशक्तिरेवनस्यात्।नचैतदृष्टमितिचेन्न।व्यत्ययानुशासनेनवर्तमानेऽर्थेसिद्धेऽपिलिङादेर्दृष्टंतरेणेतिचेन्न।व्यत्ययानुशासनंवर्तमानेऽर्थेसिद्धेऽपिनचान्यत्रापिदृश्यतेनचिरोल्यपठितेऽपिकिंतुव्यापारेदृश्यतेचविरोल्यपठ्यानुशासनंफलेऽपि।यत्पाक्षायागप्रत्ययाःकर्मचोक्तेचकर्मचमपिसंबंधःस्यात्तत्रचत्रावत्रएवेतिनलक्षणाकर्मत्वस्यप्रकारकबोधस्यतयाविनाशंनयात्।तस्यकारकबोधोनभेदेचकिंतुसंबंधेचप्रकारकइतिचेन्न।

निर्णीतवर्जनवैफल्यात्। तत्र द्वितीयायाः साधुत्वरूपकर्मत्वादिति चेन्न।

अनुशासनवैयर्थ्यात्। द्वितीयाया असाधुत्वरूपकर्मत्वानुशासनमिति चेन्न। कृत्यचणिकर्मण्यविधानवैयर्थ्यात्। अनिषेधनेवर्तायोपपत्तेः पाक्षिकत्वाद्यर्थं तदिति चेन्न। संबन्धसामान्यप्रकारकबोधजनिकायाः शेषषष्ठ्याः निष्ठायोगेऽप्रसिद्धेः। निष्ठायोगेऽप्रसिद्धा असाधुत्वरूपकर्तृतिचेन्न। तद्योगेऽपि तादृश्या बहुप्रयोगदर्शनात्। किंच। यदि विलक्षणो नञर्थः कथं तर्हि घटं जानातीति विषयतायां कर्मत्वं स्यात्। तया द्वितीया विषयतैव द्वितीयार्थः क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया जघन्यादिति चेन्न। हिंस्रानंगपक्षतस्तत्र कुतः कर्मत्वप्रतीतिर्जुगुप्सादिविनेति विभावनीयमौद्धत्यात्। आख्यातत्रापि दृश्यतामिति चेन्न। लुप्तदृश्येवोपपत्तेः। नैयायिकास्तु। अनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थः। स च योग्यतादिपुरस्कृतप्रयोगदशाकुक्षिनिविष्टः तन्नाम यत्नश्चास्येऽज्ञातिरूपत्वेन तत्रैवान्वेति। तावद्बोधकत्वात्तस्य। नचैवमनुकूलत्वस्य ज्ञानाधीनत्वात्। कर्मतापाकानुकूलतायास्तस्य ज्ञातिरूपत्वेन। संसर्गविधयस्त्वेवं हि कथं तण्डुलं जानातीत्यत्र तण्डुलं जानाति इत्यादयः प्रयोगाः।

नहि ज्ञानानुकूलो यत्नोऽस्ति। प्रतीयते चेति चेदाश्रयलक्षकत्वात्तस्यातिरोहिता। चिन्तामणिकारस्तु जानातीत्यादौ धात्वर्थस्यैवात्रापि साक्षादन्वेति आख्यातं प्रतिपाद्यं काळकारकसंख्याश्च। नन्वेवमपि अयं यत्नवान् इत्यादौ तत्तच्छब्दैर्नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयबोधस्यायुक्तेः। अन्यथा ओदनः पचतीत्यत्रौदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः स्यात्। वस्तुतोऽज्ञानानुकूलो यत्नः आख्यातार्थो नयेनास्तु आख्यातार्थस्तस्याश्रयोऽस्तु। तस्याख्यातार्थविशेष्यगमित्वात्। विभक्त्यर्थविशेषणीभूतो नामार्थ आख्यातार्थविशेष्यः। तेन चैत्रः ओदनं पचतीत्यत्र तथाविधश्चैत्र आख्यातार्थविशेष्यः। तच्चौदनार्थः द्वितीयार्थविशेषणत्वात्। पच्यत इत्यत्र कर्मनकर्तृतीयायाश्चरुश्चास्तीयतेऽस्यनुकूलाकृतिरिति आख्यातार्थकस्यापि नाविशेष्यत्वमिति सैव्यान्वेति। अतएव सर्वत्रैकवचनमेवमुच्चारणं धात्वर्थविशेष्यमात्रान्वयबोधः। नन्वेवं

धात्वर्थे द्वितीयादिविधानाद्यापत्तिः। अस्तु धात्वादित्यपि कश्चित्। स्यादेतत्
आख्यातार्थः कालः कुत्रान्वेतीतिचेत्। एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्याकृतावित्येवं धात्वर्थ
त्वेऽपरः। कथमन्यथा जानाती त्यादौ ज्ञाने वर्त्तमानत्वेऽपि प्रतीयत इति। स्यादेतत्
भविष्यत्वातीतत्वे भपि आख्यातविशेषवाच्ये। नावश्यं चैवं विद्यमानप्रागभावप्र
तियोगित्वं विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं इति चैत्रेणाविकृते प्रागभावपक्षे
मादाय पक्ष्यतीति। आद्यकृतिध्वंसमादायापाकोदितिस्यात्। नस्यात्। आद्यकृतिप्रा
गभावस्यैव भविष्यत्त्वयोगित्वेन चरमध्वंसस्यैव भतीतप्रत्ययसन्निधानात्। अथोत्पन्न
त्वातीत्यत्वमादाय निष्ठाविक्लित्तिजनकव्यापारविशेषकर्तृत्वं प्रतीयते तत्र विक्लित्ति
रूपानुकूलव्यापारस्यैकस्यार्थः। उच्यते। विक्लित्तिः फलं द्वितीयाया अर्थः तदनुकूल
विलक्षणव्यापारो धात्वर्थः। तदनुकूलतान्वयसंसर्गः। नन्वेवं कर्मत्वं द्वितीयायावाच्यं ॥३०॥

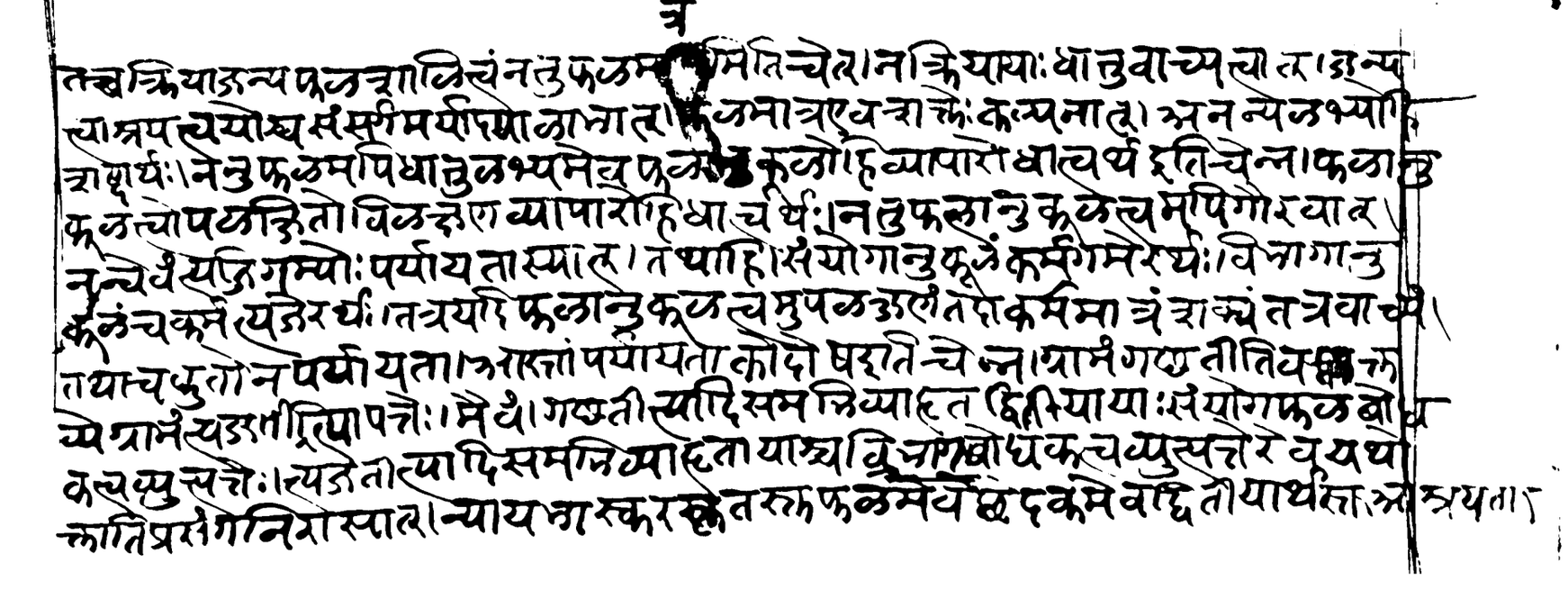

तत्त्वक्रियाऽन्यफलत्वान्विचं नतु फलमिति चेत्। न क्रियायाः धातुवाच्यत्वात्। अन्य
था प्रत्ययैश्च संसर्गमर्यादाभङ्गात्। फलमात्रैकवाच्यत्वकल्पनात्। अनन्यलभ्यो हि
व्यापारः। नन्वेवं फलमपि धातुलभ्यमेव फलानुकूलो हि व्यापारो धात्वर्थ इति चेन्न। फलानु
कूलत्वोपलक्षितो विलक्षणो व्यापारो हि धात्वर्थः। नतु फलानुकूलत्वमपि गौरवात्।
नन्वेवं यजिगम्योः पर्यायतास्यात्। तथाहि। संयोगानुकूलं कर्मगमेरर्थः। विभागानु
कूलं चकर्षेर्यजेरर्थः। तत्रयदि फलानुकूलत्वमुपलक्षणं तदा कर्ममात्रं व्याप्यं तत्रवाच्ये।
तथाच गुणानां पर्यायता। अस्तां पर्यायता को दोष इति चेन्न। ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि क्रि
यया ग्रामस्यव्याप्तिप्रसक्तेः। मैवं। गच्छतीत्यादिसमभिव्याहृता याश्च विभक्तयो धात्वर्थक
त्वव्युत्पत्तेः। यद्यपि तत्रापि समभिव्याहृता याश्च विभक्तयो धात्वर्थकत्वव्युत्पत्तेर्व्यर्थ
क्लृप्तिप्रसंगनिरासात्। न्यायभास्करस्तु तत्र फलमेवेत्यं द्वितीयार्थस्तत्रान्वयतात्

न चैवंभूतौपतीत्यत्रभूमिपदाद्द्वितीयापत्तिः। समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्र
यतयाबोधकत्वव्युत्पत्तेः। अतएवधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिचेत्कर्मत्वमितिन्युत्पत्ते
र्वेनहिक्रियाऽन्यफलाश्रयत्वेतद्वृक्षःपतीत्यत्रवृक्षाभ्यां कर्मजन्यविभा
गसंयोगाश्रयतयाकर्मत्वापत्तेः। ननुतथापि यःसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयपतत्यर्थ
तयाकर्मत्वेभूमेरुक्त्यऽभिहितेचेन्न। पतत्यर्थावच्छेदकत्यागकाराद्धात्वर्थो न
नाधिकरणेवसतिरितिविशेषणात्त्वत्र। नच्चैत्रस्यधात्वर्थावच्छेदकफलगमसंयोगा
श्रयत्वेपिकर्मत्वमितिस्वीकुर्वंतिइतिसंक्षेपः। तस्यत्रादृस्यनिराकांक्षादावन्वयाबोध
कत्वादाकांक्षादिकंमहकारितत्रयत्पदंयत्रनेसहयोदृशान्वयानुभवइनवंतस्य
दृस्यतादृशसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधेआकांक्षा। नचतिङोनामपदंद्वितीयादिविभ
क्तिपदंनेवसहान्वयबोधकं। अतस्तत्समभिव्याहारस्तादृशान्वयआकांक्षा॥ ॥३१॥

तस्मिन्नरपुरुषएवमानमास्तिकाकथातदन्वयबोधः। तथापियादृक्षितादृक्षःस्यात्तस्यतिङर्थविध
यतैवेतरान्वयः

अतएवघटःकर्मेत्यत्रतिङोनघटान्वयबोधः। आकांक्षाविरहात्धातुपद
जन्यात्पदेनैवसहान्वयविशेषबोधकमितिनियतिस्तत्रभारयाअतपदसम
भिव्याहारआकांक्षा। अतएवानयनेकृतिरित्यादावनयतीतिवन्नान्वयबोधः कृति
धात्वर्थकारण्यातसमभिव्याहाराभावेनाकांक्षाच्च। ननुनामपदंद्वितीयादिविभ
क्तिसमभिव्याहृतमेवकर्मत्वादिनाख्यातजन्यधीजनकंनतुधात्वर्थकर्मत्वनि
यामकमितिचेन्नाख्यातस्यधात्वर्थनिष्ठकर्मानुभवजननेतदुपस्थापकविभक्ति
सहकारित्वमितिगौरवात्। हंतैवंयस्यघटःकर्मत्वमित्यादिवाक्यव्युत्प
त्तिरुक्तातस्ततोन्वयबोधइतिचेत्तत्रापिनुख्यवैधुर्यमेवान्वयव्यतिरेकित्वं क
ल्पयेदितिएतस्याःस्याकांक्षायाहानेहेतुत्वात्। अपराचप्र
कृतान्वयबोधसमानाकारस्वरूपान्वयविरहः। प्रकृतान्वयबोधेस्वरूपसतोहेतु

रकांक्षा। अतोघटमानयेतिवृत्तिपदमेकान्वयबोधेऽनितेनान्वयबोधंप्रतिअतिरिक्त
नकैस्यदन्यान्वयबोधेवैधर्म्यंविरहात्। एवंचगामनयेत्यन्वयबोधेऽतिदेशेनत्व
न्वयबोधेनिराकांक्षतास्यात्। अतऊर्ध्वंप्रकृतान्वयबोधेसमानाकारइतिशिक्षानय
गामानयस्यन्वयबोधःप्रकृतोयेनदेशेनगांमानयेत्यन्वयबोधेनसमानाकारइति
इतिदिक्। योग्यताचएकपदोपस्थेयपदार्थस्यप्रकृतसंसर्गयोग्यतेतेनपयसासिंच
तीत्यादियोग्येपयसिसेककरणत्वेसंसर्गस्यसत्यात्। यस्मिन्पयसिसेकंसंसर्गनास्ति
तस्मिन्नयोग्यं। आकांक्षाःपदइत्यत्रसमवायरूपसंसर्गघटकपदादन्वयबोधे
पियोग्यतास्यादतआह। प्रकृतेति। अस्यचज्ञानंकारणंतद्द्वारेणान्वयबोधान
नुसंसर्गस्यापूर्वत्वात्कथंज्ञानंसंभवतीतिचेदुच्यते। योग्यताज्ञानमात्रेहेतुः।
अस्तिचान्वयेसंकरणतावन्नवतिसंशयरूपंज्ञानंक्वचिन्निश्चयोपियथाप्रत्यक्ष

दृष्टघटादीतिस्थलेअसंसर्गाग्रहदशायांयोग्यस्यादृष्टत्वात्तत्तत्पदाधानात्संसर्गाग्रहका
रणत्वंसंसर्गाग्रहइतिवाच्यंअसंसर्गाग्रहस्यलौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तेपितादृशदोषजन्य
विशिष्टज्ञानमात्रेहेतुत्वेचावघातकत्वात्कथमन्यथाचंदनंसुरभितिनिश्चयेसुरभिचंदनमि
तिज्ञानंनस्यात्तत्रसंसर्गानुभवेचक्षुर्जन्यघटादिलौकिकसाक्षात्कारत्वंलौकिकसाक्षात्का
रातिरिक्तेशाब्दबोधीयतत्तत्पदोपस्थितिहेतुत्वंतत्तत्पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेश्चघटादि
त्वादिनेयंचसंसर्गाग्रहदशायांतत्तत्पदाधानद्वारासंसर्गेप्रतियोगितयाभावस्यतत्तत्पदा
र्थेःयच्चसापिनपदार्थस्तत्तत्पदोपस्थेयताहेतुरतत्पदेनेवंलाघवात्तत्तदबोधंप्रतियोग्यतायाः

कारणत्वमिति वाच्यं नहि शाब्दबोधत्वावच्छेदेन योग्यतायाः कारणत्वं किंतु तदर्थतात्पर्यज्ञानत्वेन
ज्ञानत्वविरहिण्यपि वाक्ये तिङ्कृत्यभिन्नत्वात्मकः आसत्तिः पदार्थबुद्धिः अनन्वितपदार्थकबुद्धिः
सन्दंशनासन्नेन जिरिर्मुक्तमस्मिन् देवदत्तेनेति नैवंविधे वाक्ये तात्पर्यज्ञानं स्यात् प्रादेः पचतीत्यत्र
तस्य पाकेनान्वयतात्पर्यज्ञानं प्रादेः प्रकृतिजन्यक्रियाकर्मकपाकानुकूलव्यापारान्वयानुकूलपदत्वावच्छिन्न
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वज्ञानं तदनुकूलपदत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वज्ञानं
पचतीत्यन्वयेऽनाख्यातेनेति प्रादेः नचैवं प्रादेर्योजनयाप्यन्वयबोधः कार्यान्वयव्यवहितत्वेन तत्र
योग्यव्यवहितत्वेन तत्रासंसर्गादिति वाच्यं तत्रैकोपसर्गान्वयबोधः किंतु योजनाकाङ्क्षादिसत्त्वे वक्तृ
श्रोतृक्षणादिसत्त्वेनासत्यपि तात्पर्यज्ञाने व्यवहितादपि अन्वयबोधात् तद्विलंबेनाविलंबाच्च तज्ज्ञानहेतुः

१ किंतु अन्वयव्यवहितत्वात्पर्यज्ञानं तच्च तत्पदमेतत्पदान्वयव्यवहितान्तरमभिसंधायेतुरिच्छा ३३

तद्विलंबेन शाब्दबोधविलंबात् तस्मात् कृत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरास्तत्तिः साच्य
स्मृतिरस्तीति हेतुः। नहि पदार्थानुपस्थितावन्वयबोधः। नच कृत्या पदजन्येत्यपपं
घटपदात्समवायेनाकाङ्क्षात्स्मृतो घटः स्मृतिवाक्यात्काकाङ्क्षान्वयबोधापत्तेः। ननु
परमाण्वेकत्वसंख्यानयनकस्योपस्थितानांनानुगपदसंभवः आशुवि
नाशानां क्रमिकाणां मेलकाभावादिति चेन्न। क्रमिकयदानुभवजन्यानेक
संस्कारेणुगपत्तावत्पदस्मरणेणुगपत्तावत्पदार्थस्मृतावन्वयबोधः संभवतीति
संक्षेपः। अतएवाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्यपास्तं। तीयांतयो
यथोक्तव्यवहितावकस्याउपस्थितिं विनाशात्। तात्पर्यं चैतस्मिन्नर्थेऽस्त्वा
न्वयीप्रत्याययत्विति प्रयोक्तुरिच्छा। प्रयोक्ताचाभिसंधापयितृमात्रं। नतु व
क्तैवामीनिश्चोकाव्याप्तेः। सुकवाक्यचरणवदिच्छयैवगतिस्तस्यचनियोक्तुः

अस्यसंशयव्यतिरेकनिश्चयस्यान्वयाबोधात्तज्ज्ञानस्यान्वयबोधाच्चेतिसंक्षेपः।
स्यादाख्यातशब्दोद्बोधः विधिरर्थोवाऽस्यतत्रविध्यादिविधायकः प्रत्ययस्तद्घटितंवाक्यं
वाविधिः अभिधेयविधिश्चकार्यंत्वंतत्रकृतिसाध्यत्वमितिकिमत्रमानमितिचेत्।
विधिस्तावत्प्रवर्त्तकज्ञानमेवनचेत्प्रवृत्तिजनकोइच्छामेवनयेत्तानप्रवृत्तिज
नयाळी। अतायस्यबुद्धिःप्रवृत्तिजननीमिछांस्तेसविधेरभिधेयः प्रवृत्तिजननी
चकृतिसाध्यत्वप्रकारिकाहिकाइछातज्जननीचकृतिसाध्यत्वप्रकारिकाबुद्धिः। कृ
त्यसाध्यत्वज्ञानेतदनुपपत्तेः। नतुकृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावोगौरवात्। सर्वप्र
वृत्तीच्छायापत्तेश्चसर्वप्रवृत्तिसत्वात्। अतःकृतिसाध्यत्वमेवविधेरभिधेयं। अनन्यल
भ्यत्वंचस्यात्। प्रवृत्तिजनकज्ञानस्यसत्वात्। विध्यधीरिति। नन्वेवंमंडळीकुर्यात्
इतिवाक्यतोऽपिनेकृतिसाध्यताज्ञानंवताबळवदनिष्टज्ञानकर्मत्वंमंडळीकरणेज्ञानता
मंडळीकरणप्रवृत्तिःस्यात्। अथबळवदनिष्टानुबंधिकृतिसाध्यताज्ञानंप्रयत्नकमितिचे॥३५॥

न

चदिछमधीष्टजनकत्वेनबळवदनिष्टानुबंधिकृतिसाध्यत्वेनचमंडळीकरणेछा
नतस्तत्रप्रवृत्तिःस्यात्। प्रवृत्तिजनकज्ञानस्यसत्वात्। अत्रप्राभाकरमतानुवादिनः
नित्येष्वाप्तादिमत्वप्रतिसंधानजन्यंकार्यताज्ञानंप्रवर्त्तकं। अन्यत्रचेष्टसाधनता
ज्ञानजन्यंइष्टसाधनताज्ञानकाळीनंवाकार्यताज्ञानंप्रवृत्तिहेतुःप्रवृत्तिसामा
न्यंचकार्यताज्ञानसामर्थ्यमितिनकश्चिद्दोषः। नचैवंळाघवादिष्टसाधनत्वविष
यककार्यताज्ञानमेवप्रवृत्तिसामान्येहेतुरितिवाच्यं। नित्येतदभावात्। साध्यसा
धनत्वयोर्विरोधेनैकस्यैकस्मिन्कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरभानसंभवाच्च।
कथमनयोर्विरोधइतिचेत्। स्वंसाधनत्वंहिसिद्धधर्मः असिद्धावस्थाकृत्यनुप
पत्तेः। साध्यत्वंचासिद्धधर्मः सिद्धतादशायांतत्फलाभावात्। नचैकदासिद्धमसिद्धंच
चैनेकदाकृतिसाध्यमिष्टसाधनंचस्यादितिवाच्यं। अत्रजरन्नैयायिकाः इष्टसाधनता,

विषयकक्रतिसाध्यताज्ञानमवश्यं वाप्रयत्नकं। नत्विष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यं
ताज्ञानादिगोरवात्। नचनित्येइष्टसाधनताज्ञानात्स्वर्गः फलवादितिवा
च्यं। नित्येपिबहुशः फलश्रुतेः। यत्रफलश्रुतिर्नास्तितत्रास्तीतिन्यायात्स्व
र्गः फलं प्रत्यवायपरिहारोवा। नचैवंफलकामनाधीनकर्तव्यत्वंनित्यत्वं
ज्ञलुनित्यत्वमितिवाच्यं। नाहिफलकामनाधीनकर्त्तव्यत्वंनित्यतोभ्रमः किंतुय
दकरणेप्रत्यवायस्तत्रैतत्कामनाधिकर्त्तव्यत्वेपिऽतएव। नचैवंफलयदभा
वनास्तितदासंध्यावंदनादौप्रवृत्तिर्नस्यादितिवाच्यं। इष्टत्वात्। नहिप्रयोजनमु
द्दिश्यमंदापिप्रवर्त्तते। नन्वेवंकामनाधिकारिविशेषणंस्यात्। तथाचयदाफले
कामनानास्तितदाऽनुष्ठानस्यानुच्चारितत्वान्नित्यत्वाकरणेपिप्रत्यवायान
स्यादितिचेत्यदितत्रप्रत्यवायःप्रामाणिकस्यज्यतेतर्हिकामनाधिकारिविशेषण

नलुवदबोधितमिष्टसाधनत्वमपिप्रामाणिकत्वात्कर्त्तव्यतांवाकामनेतरयावद
धिकारवतामकरणेप्रत्यवायकृतिनकिंचिदतत्वा। नचसाध्यत्वसाधनत्व
योर्विरोधः। एकस्मिन्पाकेओदनसाधनत्वंचक्रतिसाध्यत्वंचयोःसत्यात्। कथमन्य
थातेष्टसाधनताज्ञानकालीनंकायेताज्ञानेपाकादौप्रवर्त्तेमितिक्रतिसाध्यत्वे
चबळवदनिष्टानुबंधित्वंविशेषणंदेयं। नातोमधुविषसंपृक्तान्नभोजनेक्रति
साध्यत्वेनसुखसाधनत्वेनचक्रतेपिप्रवृत्तिः। बळवदनिष्टानुबंधित्वेग्रहात्। य
दाबळवदनिष्टानुबंधित्वंनज्ञायतेतदाप्रवर्त्तितएव। एवंचबळवदनिष्टानुबं
धीष्टसाधनत्वेसतिक्रतिसाध्यविषयकज्ञानेप्रवर्त्तकंविध्यधीपिबळवदनिष्टा
नुबंधीष्टसाधनत्वेसतिक्रतिसाध्यत्वंअतएवकलिंजलुयदितिविध्यर्थोपि
षधउपपद्यते। कथंतर्हियत्रनाऽनिष्टंतत्रविधिप्रवृत्तिः इयनरूपहिंसा

खेन नरकरूपबळवदनिष्टानुबंधित्वादितिचेन्न्यूनोहि वधसाधनेनतुनरकसा
धनमानाप्तावात्रापेनाच्यधोधाच्च नरकमितिनतत्रास्तिकानांप्रवृत्तिः। नतुस्व
र्गामरणानुकूळव्यापारत्वेनाहिंसासामान्यनरकजनकत्वंचास्ति। नहिमरणानुकूळ
व्यापारमात्रंसाक्षात्परंपरयावानिष्टजनकंचेद्वधकत्वेचप्रसंगात्। नापिमरणोद्देश
नानुष्ठीयमानत्वेसतिइतिविशेषणीयं। गंगामरणमुद्दिश्यकृतत्रिसंध्यस्नानपो
ठादरूपितत्यापत्तेः। अदृष्टद्वारामरणानुकूळत्वंचविवक्षितमितिचेत्तर्हिकथंरूपेण
स्यहिंसात्वमितिवाच्यं। बळवदनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वेसतिक्रतिसाध्य
ताज्ञानंहेतुरयं। क्रतिसाध्यत्वंचबळवदनिष्टानुबंधीष्टसाधनताज्ञानत्वेन
बळवदनिष्टानुबंधिक्रतिसाध्यत्वंयत्तीष्टसाधनताज्ञानत्वेनेतिअत्रविनि
गमनाविरहः। अस्मतेनापिरूपेणहेतुत्वेतिचेन्नहिकार्यतावच्छेदकावच्छे

॥३५॥

दकयोःकार्यकारणभावः। अथवाबळवदनिष्टसाधनताधीत्वेनैवचिकीर्षांप्रतिहेतुत्वं। नच्चेवमिष्ट्वा
पिचिकीर्षास्यादितिचेत्। स्याद्यदुस्यादीष्टज्ञानंचेत्सुखतादात्म्यंकरणं। दोचिकी
र्षास्यादितिचेन्नोपायेछासामान्यस्यानुपायज्ञानाद्यत्किंचिदुपायेछासामग्रीतिचेत्तू
ष्टसाधनताज्ञानंबळवदनिष्टानुबंधित्वज्ञानंचाबळवदनिष्टसाधनताज्ञानंवो
तिबंधकंइष्टसाधनत्वंचविद्यमानेष्टविषयायक्रतिसाधनत्वेइष्टविषयत्वेच
स्वरूपसद्विशेषणं। नतुतस्यापिक्रत्यैकारणं। एवंचयदासुखादेरुपायाकांक्षोच्च
सुखसाधनताधीस्तदापायाकांक्षाविच्छित्तिर्भवेत्। विध्यर्थोपिइष्टसाधनत्वंक्रतिसाध्य
त्वंबळवदनिष्टानुबंधित्वंचनतुविशिष्टंविशेषणविशेष्यभावेनविनिगमनाविर
हात्। फळेतुनत्रक्रत्यधिकरणेक्रतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्नानान्वयः। तस्यकार्य
त्वादिष्टसाधनत्वाच्च। किंतुबळवदनिष्टानुबंधित्वंस्यत्रयत्नानाश्रितंचरन्यऊन
यत्रबळवदनिष्टानुबंधित्वस्यचनान्वयोबाधाच्च। इष्टसाधनत्वक्रतिसाध्यत्वयोस्त

परिसंख्या यांइतर नृत्तिः फलं पंचनखा भक्ष्या अन्ये अभक्ष्या इति नियमविधौ उदाहरणं मतो भाष्यादिनाऽ
अनुष्ठानं रागात् इति हेऽप्राप्तौ तत्र परिसंख्या यार्थं चैवमेव प्रा अन्यथा ऽकरणे पेयादेवेति वाक्येन ऋतौ अ
प्रत्यवायः। दाम्पत्यमहोऽपि पत्नी प्रवृत्तिनियम
न्यः स्यादुवा बाधादिति संक्षेपः। सा यं विधिस्त्रिविधः। अपूर्वविधिनियमविधि ता परेऽअ
धिः परिसंख्या चेति। तत्रैकं विधिरत्यंतमप्राप्तो नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र
चप्राप्तौ परिसंख्यातिकृत्यंत इति उदाहरणानि। व्रीहीन्प्रोक्षति। व्रीहीनवहंति।
पंचपंचनखा भक्ष्या इति। अत्र गुरवः। नेह सो वनस्थो विध्यर्थः। स्वर्गकामो यजेत इति
विधिनायागगतस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। तथाहि। स्वर्गकामस्येष्टं यानं याग सा
धनतबोध्यं। दृष्टं चात्र काम्यत्वेनाप्रसिद्धेः स्वर्गएवनस्थेरर्थः सा ङ्गसाधन
त्वस्याप्रसिद्धेः। नचानुवादेन संज्ञेयात्। नचपरं परया स्वर्गसाधनत्वं बाध्यं परंपर
यत्कल्पनानुपपत्तेः। नापि कार्यं स्वर्गकाम कार्यत्वस्य यागे बोधयि
तुमशक्यत्वात्। तथाहि। शाब्दयाग्यता ङ्गनैहेतुः। योग्यता चान्वय प्रयोजकरू
पत्वात्। अतएव वसंतकान्वय प्रयोजकं द्रव्यमङ्गत्वेति तद्योग्यं। अङ्गत्व
मात्रस्तोत्रयोग्यं प्रकृते च कामि कार्यत्वान्वये तु दृष्टसाधनत्वमन्वय प्रयोजकं

चनङ्गहीतुं शक्यमित्युक्तं। तस्मात्कार्यमपूर्वमेवविध्यर्थः। तस्मिन्नयागस्यविषयतया
न्वयः। नन्वेवमनुपस्थितत्वात्तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तेः। अथकार्यत्वेनकार्यसा
न्यएवशक्तिग्रहः। योग्यताबलेनापूर्वमेकेऽङ्गेऽङ्गेः। नहियागविषयकमन्यत्कार्यं
भवतीतिचेन्न। स्वर्गानादरप्रसंगात्। उच्यते। कार्यतावत्स्वर्गकामस्यान्वया
नियोज्यनियोजकभावबलेनः। तत्रकामोनियोज्यः। नियोजकंचकार्यं। अतः कार्यनि
योजकत्वमेवस्वर्गकामस्यान्वयः। नियोजकंचैतत्कामिकार्यतयाप्रतीयमानत्वेअ
चान्वयप्रयोजकंकाम्यसाधनत्वं। नहि कामीकाम्यादन्यत्काम्यसाधनत्वेनाङ्गी
तंकार्यतयावेति। नचकाम्यासाधनंकाम्यसाधनत्वेनजानंतं। अन्यथारज्ञा
तिरनभ्युपगमात्। नचङ्गानंकाम्यस्यस्वर्गस्यसाधनंसंजयतीति अतोयाग्य
ताबलात्तद्यागविषयकंकार्यं स्वर्गकामोयंस्वर्गकामोयागविषयककार्यवान्नित्यो

चानुत्पत्तौ उत्पन्नयाग्यतया पूर्वमप्यैवते। एवं च काम्यस्य नित्यशक्तिलिङ्नित्यनिषेधे
चापूर्वमात्रलोके च पचेदित्यादौ अपूर्वतात्पर्यं सैव वाक्यार्थ। कार्यं च लङादेरर्थः। अत्रो
च्यते। कार्यं च एवविधैः शक्तिर्लिङादिभिरुक्तेति वाक्यार्थ। न तु कार्यं च विशिष्टं न च याग स्वर्गकामका
र्यं चान्यया सैव अबोधकत्वात्। न च याग्यताज्ञानविरहो बाधकः। नहि यत्र यत्प्रयो
जकरूपवत्त्वं याग्यता सेका न च यितापि सत्या किंतु प्रकृतसंसर्गवत्त्वं तस्य च सैव
यसाधारणी ज्ञानेहेतुः। न च याग स्वर्गकामकार्यं च सैव शयो नसंभवति। येनैवंस्यात्।
यद्धर्मिविशिष्टसाधनत्वेनविध्यर्थः। यागे तस्यलिङाबोधयितुमशक्यत्वादिति। तथैव
नाबाधकत्वात्। ऊर्ध्वं बाधकमितिचेन्न। साक्षात्सर्वपरार्थमुद्दिश्यसाधनत्वात्सा
मान्यस्यलिङाबोधनात्। यथारूपवत्त्वेत्रैव च नीलत्वादौ नतुद्रव्यसामान्यज्ञाने
अथैकंविशेषबाधेशक्तसामान्येज्ञानंतादितरतद्विशेषप्रकारतानियतं। यथाघटेन॥३८॥

ज्ञत्वमात्रेत्यत्रापिबाधेछिइतरत्वेनघटज्ञानमतोऽन्यसामान्यबाधेपर
राक्यप्रकारकंज्ञानंकार्यं तत्रनसंभवतिद्वारानुपस्थितेरितिचेन्नाघटनीळ
मात्रेत्यत्रहियाग्यतयावस्तुतोयःछिइतरस्तदन्ययानतुतदितरत्वंतदुपस्थि
पकमावात्। नचळऊएयातदुपस्थितिर्मानमावात्। आस्तांवाअन्योपिसाधु
दन्यसाधनत्वप्रकारोवान्वयः किंनःछिन्नं। अथयाग्यताज्ञानविरहोबाध
कः। तथाहि। आमुष्मिनाशिनःकालांतरभाविफळऊनत्वेफळपर्यं तस्यापिप्रया
पारऊनकत्वमन्वयप्रयोजकंनचेत्तथाज्ञानंसंभवतीतिचेन्न। अन्वयप्रयोजके
रूपवत्त्वस्ययाग्यतानिरासात्। नन्वेवंकथमपूर्वज्ञानइतिचेत्। आमुष्मि
नाशिनःकालांतरभाविफळऊनत्वंतत्कालस्थायिनाव्यापारकत्वव्याप्तं
तदुक्तमाचार्यैः चिरध्वस्तंफळायालंनकर्मीतिशार्यविनेति। नहिलोकेधर्मिकल्पनातो

धर्मकल्पनायाऽऽघवात्। यागेऽरेरवस्थायित्वंतुकृं। नत्वपूर्वस्य। नचैवंमिश्रानी
यागप्रत्यक्षतापत्तिः। अग्नविशेषगुणानांद्वितीयेकुण्डेयोग्यत्वादियाऽऽकृत्वा। इदा
नींमयैजेयमितिप्रत्यक्षविरोधात्। विधिलिङर्थवादः स्तुतिविधः। गुणवादो
नुवादोभूतार्थवादश्च। तद्वंविरोधेगुणवादस्यानुवादोवधारितः। भूतार्थ
वादस्तूत्पत्त्यर्थवादस्त्रिधामतः। स्वर्यंत्राहोऽनित्यऽत्वंनुगकारोविनष्टोगकार
इतिप्रतीतेः। अत्रऽरवयः नित्यः शब्दत्वेसतिकेगुणत्वेऽऽहतत्वेसतिमाणवत्। नचाप्रया
ऽऽकृत्वयंगकारइतिप्रत्यभिज्ञानस्यान्यथाऽनुपपत्तेः। नचायंभ्रमः बाधकाऽऽभावात्।
नचोत्पत्त्यादिप्रतितिर्बाधिकातस्याः व्यंजकवायुसंयोगादिविषयत्वादित्याऽऽकृत्वा।
गकारगतेत्वेनऽत्वादिप्रतितिः। नचासौसंभवति। बाधकाऽऽभावात्। प्रत्यभिज्ञा
बाधकमितिचेत्। अन्यत्रेवस्थायिताकेनस्यात्। तत्रनिमित्तमेकमस्तीत्यर्थं ॥३९॥

विनिगमनाऽऽविरहाद्विनाऽऽदिप्रत्ययस्यैवकुतोऽबाधत्वमितिचेन्नाऽत्रापि विनि
ऽऽप्रत्ययबाधकल्पनापेक्षयाप्रत्यभिज्ञानमात्रस्यबाध्यत्वकल्पनायोळाघवात्।
अन्यत्तुविनिगमनाऽऽभावाऽऽदन्यतरत्रप्रमाणंकथमतीतिचेत्। प्रत्यभिज्ञानस्य
गत्वावच्छिन्नत्वेऽपिऽऽत्वविषयत्वात्तथाचसोऽयमित्यत्रचगत्वेनतद्धत्वानव
गाहनात्। गकारोयमितिस्यात्। नतुसोयमितिचेन्न। सोयमित्यस्यतद्धत्वेनगत्वाव
च्छिन्नोयमितिऽर्थात्। गकारोऽतथाचसतितद्धतोयोयमितिस्यादितिचेन्नागत्वे
जातिचानवस्थासंभवादित्याकुः। नहिस्फोटाख्योनित्यःस्थिरइत्यत्रास्माभिर्यदि
कृतंतन्नेऽकृतदोषात्। शब्दस्यइत्यत्रमानाभावात्। शब्दोइत्यंमाऽऽकारांबंधनेहि
यत्नाघटादिवदितिचेन्न। अप्रयोजकत्वात्। शब्दस्यनित्यरूपइत्यत्रनवहि
रिंद्रियग्रहापत्तेः। अन्यतुवर्णोनित्योधन्यस्यशब्दत्वात्। स्फोटवदित्याकुः। तदपि
तएवनिरस्ताः। दृष्टांतसिद्ध्यानहिवर्णोन्यःस्फोटात्मकंप्रमाणंसिद्ध्यतीत्यन्यकिंवा

तथाहि। पदनांकंबरूपाणां आशुतरविनाशितयामिलनासंभवात् अप्रत्यक्षो
तावन्निरूढः। तथाच तत्प्रत्ययः कुतोर्थप्रत्ययः स्यात्। तस्माद्वर्णा नित्याः पदस्फोटः
कश्चिदभ्युपेयो यतोर्थप्रत्ययइति। तदसत्। सहि स्फोटस्तावद्वर्णैकदेशो वा
यत्किंचिद्वर्णैर्व्यंग्यो वा तावद्वर्णा नित्या एवा नाद्यः। आशुविनाशिनोक्रमिकाणां
तेषांमिलनासंभवात्। नहितायः। पकारमकारोच्चारणेपदपदस्फोटप्रत्ययोर्थप्रत्य
यापत्तेर्वर्णैरेवैकत्वाच्च। नाद्यः। तदसंभवात्। अथपूर्वपूर्ववर्णगोचरसंस्कारस
हितश्चरमवर्णोपलब्धइतिचेत्। तर्हिसएवार्थप्रत्यायकोस्तुकृतंस्फोटेन।
अथपरप्रतीतिबलात्तस्सिद्धिरितिचेन्न। तस्याःक्रमविरोधेनावद्वर्णगोचरत्वात्।
तावद्वर्णगोचरप्रत्ययएवनसंभवतीतिचेन्न। तावद्वर्णगोचरसंस्कारात्तस्या
लंबनरूपतावद्वर्णगोचरस्मरणसंभवात्। नतुतावद्वर्णमात्रंपदं। अथो प्रत्यायकंचेत्।

॥८०॥

अन्यथानदीदनयोरविरोधापत्तेः। किंतुभानुमतीविरोधविशिष्टतादूषणरूपं।
नचतत्सुप्तःसंभवतीतिचेन्न। दोत्तरंदत्तेहिघटंभानुमती। अस्तिचतस्यप्र
त्यक्षेणोत्तरदेशेनास्तीतिप्रतीतिरितिचेत्। नन्वर्थापत्तिरप्रमानोत्तरं। तथाहि
पीनोदेवदत्तोदिवा नभुंक्ते इति प्रत्ययानंतरंदिवसान्नाद्दिनःपीनत्वंरात्रि
भोजनमंतरेणानुपपन्नमितिकल्प्यते। नचात्रप्रत्यक्षादीचिन्न। केवल
व्यतिरेकिणोवापपत्तेः। तथाहिदेवदत्तोरात्रौभुक्तेदिवा अभुंजानस्यसतिपी
नत्वेदृष्टे। यन्नैवंतन्नैवं। यथाकेवलमभोक्तृति। अथोपपत्तिपदंचकेवलव्यतिरे
किणोनामांतरमितिसंक्षेपः॥ अविदितकर्तृकत्वाद्दिनविशेषएवेतिचेन्नामास्य
यदिमानंतत्रान्यएवनोचेत्प्रमाणमेवनस्युरथापिनमानांतरमितिनि
श्चिन्वंतिचत्वारिप्रमाणानि॥ ॥श्रीः॥ ॥ननुसर्वेनिर्णयप्रमाणाःचित्रंस्यात्

तदेवतावन्नसिद्धं। नहितत्प्रत्यक्षज्ञानस्यातींद्रियत्वात्। अन्यथाज्ञानत्वहानि
र्ज्ञानमवस्यात्। नत्वविषयांतरसंचारइति। अत्रगुरवः स्वप्रकाशमेवज्ञानं
घटादिकमिवस्वात्मानंस्वाधिकरणात्मानंचविषयीकरोति। अतएवस्व
र्मिज्ञानंघटमहंज्ञानामीत्याकारकमीक्ष्यंचज्ञानस्यमितिमात्रमेयवि
षयत्वात्। त्रिपुटीप्रत्यक्षतेतिप्रयाटइत्याकुस्तन्ना। चक्षुर्जन्यघटज्ञानादि
नास्वात्मनोविषयीकर्तुमशक्यत्वात्। चाक्षुषादिज्ञानेविषयसन्निकर्षयोर
पिहेतुत्वात्। नचोत्पद्यमानंज्ञानंपूर्वमस्तिसन्निकृष्टंवाकथंवाचक्षुषा
त्मविषयकंज्ञानंजायते। चाक्षुषज्ञानेऽद्भूतरूपवतएवद्रव्यस्यायोग्यचा
क्षुषत्वात्। अन्यथाआकाशस्यापिचक्षुषाग्रहापत्तेः। उद्भूतरूपज्ञानंतावत्स्वविषयेज्ञाततया
स्वंफलंजनयतीतिनिरूढं। तयेवानुमेयंज्ञानमित्याकुस्तन्ना। ज्ञाततायानिरस्त ॥८१॥

स्वयं

त्वाज्ज्ञानस्यसाध्यस्याप्रसिद्धत्वेनुमानासंभवाच्च। उच्यतेमनसैवज्ञानंगृह्यते
त्यत्वात्। नचैवंतज्ज्ञानज्ञानमपीत्यनवस्था। विषयांतरसामग्र्याः प्रतिबंधेन
कस्यचिज्ज्ञानस्याग्रहात्। तत्प्रतिबंधकत्वंकिंमानमितिचेत्फलानुदयस्तस्मि
न्नपः॥ तथापितस्यप्रामाण्येकेनेष्यते। नतूनुमानेनग्रहीतुंशक्यंसाध्याप्रसि
द्धेः। अत्रज्ञातयाज्ञानानुमितिर्जायमानाप्रामाण्यमपिविषयीकरो। तीति।
आकुस्तन्ना। अर्थंघटः घटत्ववान्घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः घटत्ववतिघटत्व
प्रकारकज्ञाततावत्त्वंहियुक्तेज्ञाततासिद्धिरवश्यंएवं। ज्ञातयातेहिज्ञानमात्रस्य
व्याप्तिर्गृहीताघनाद्यविशिष्टस्यधा। नाद्यः ततोज्ञानमात्रसिध्येन्नतुतत्समान्य
मपिसाध्यतावच्छेदकंरूपंसाध्यंव्याप्यासिध्येत। नतुरूपांतरेणान्यथाद्रव्यव्याप्य
धर्मवान्नइतिज्ञानात्। द्रव्यत्वंनपीत्यनवापकत्वंनिरस्यापेक्षेः। नाद्यः व्यभिचारेः।

स्याध्याप्रसिद्धेश्च। तुरयस्य। स्वप्रकाशमहिम्नास्य निश्चयप्रामाण्यमपि सिध्यति।
यादृच्छिकत्वात्। स्वप्रकाशतायाश्च असिद्धेः। किंच एवं ज्ञानप्रामाण्ये संशयोपि नस्यात्।
ज्ञानग्रहप्रामाण्यनिश्चयात्। निश्चितेऽपि संशयायोगात्। अग्रहे स्वप्रकाशतायाश्च तस्यो
पघातात्। धर्मिज्ञानाच्च। समानधर्मवत्तायाधर्मिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयहेतुतावधारणात्। मुरारिमिश्रास्तु। तद्विशेषकत्वसंशयात्तत्प्रकारकत्वसंशयः
तीप्रामाण्यंतच्चप्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते तथाहि। घटत्ववांस्तावद्व्यवसा
योपनीत अतस्तद्विशेषकतासंसर्गरूपाज्ञानमनसा गृह्यते विशेषणस्यतद्धर्मतः
यमुपस्थितेत्यादेः। न च मनसो बहिरर्थप्रकाशनसामर्थ्यमुपनयसंस्कारेणा
तस्य बहिरर्थप्रकाशकत्वात्। कथमन्यथा कल्पिकाव्यक्षभूतज्ञानं कथंवानुव्यव
सायविषयप्रतिज्ञानं। घटत्वमपि व्यवसायोपनीतं अतस्तत्प्रकारतावैषयतावत्त्व
मस्तीति उभयस्यैकत्रयहगृहीतेप्रामाण्यमिति। तदपि न। एवंहि तद्विशेषकत्वतत्प्रकारत्वयोः ॥८२॥

गृहीतौ। न चैतावता प्रामाण्यं। किंतु तद्विशेषकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वं। न च तद्वि
शेषकत्वेनोपस्थितमनुव्यवसायगृहीतुमीहते। तद्विशेषकस्यपूर्वमनुपस्थितेः।
संसर्गविधयाविशेष्यतायाप्रकारतायाश्च भासकत्वं। किंचैतदपि न प्रामाण्यं। वह्नौ उद्देश्ये
उद्देश्यवह्नौ इतिभ्रमोत्पत्तेः। अस्तिहि तत्र वह्नौ विशेषकत्वं वह्नौ च प्रकारकत्वं च
किंतु तद्विशेषकत्वावच्छेदकतत्प्रकारकत्वमित्युक्तौ न चायं छेदकतायाः प्र
थमंगृहीतुंशक्यः। तद्विशेषकत्वस्यपूर्वमप्रतीतेः। अत्रोच्यते। मास्तां प्रथमानुव्यव
सायेन प्रामाण्यग्रहः। द्वितीयेनतुस्मारं। तद्विशेषकत्वस्यस्मर्यमाणत्वं यस्मा
च्चोपस्थितं। न चैवं प्रामाण्यस्यानुव्यवसायगम्यत्वात्प्रामाण्यसंशयो नस्यादितिवा
च्यं। दोषज्ञानाद्यत्रप्रामाण्यं नानुव्यवसायेनगृहीतं तत्रसंशयसंभवात्। अन्य
थापुरुषत्वसंशयो नस्यात्। तस्यचचक्षुर्वैगुण्यादौ न च वैप्रामाण्यस्यस्वतोग्राह्यत्व

तं। असतिप्रतिबंधकेयावत्स्वाश्रयानुव्यवसायस्तावच्चहिमिश्रनयेस्यतोयावत्स्वे
तच्च। प्रथमानुव्यवसाये नाग्रहात्। एवंसाध्यप्रसिद्धावनुमानमपितद्ग्राहकंतद्ध
यादृपुरुषत्वज्ञानंप्रमाकरादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वात्। संप्रतिपन्नज्ञानवत्। य
न्नैवंतन्नैवं। यथाघटइतिव्यतिरेकी। अन्येतु। प्रथममप्राप्यानावास्त्वेवंप्रामाण्ये
व्यतिरेकिणासाध्ये। अयंपुरुषइतिज्ञानंपुरुषालम्बनंवतिनुरुषत्वप्रकारकंनक
रादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वात्। नचसाध्याप्रसिद्धिः। नहिव्यतिरेकिणासाध्यकृतो
योग्यिगम्यते। किंतुसाध्यालम्बनेत्वनुमानयोः किंतरसिद्धा। नचसाध्याप्रसिद्धौ
तदभावाप्रसिद्धिः। प्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वेनावज्ञानस्यतिया च्चे। तस्यप्रतियोगि
रूपत्वाय। नचप्रतियोगिज्ञानप्यनावज्ञानेकारणं। एवंचयद्यापेक्षतयाहेयता
वाग्रहीतस्तेनहेतुनातदुपादेयःसिद्धतीतिनचसाध्याज्ञानेकथंतद्विरुद्धज्ञानरूपा।।८३।।

नुमितिः। अप्रामाण्यात्रायविरोध्यकायाएवानुमितेरभ्युपगमावश्याद्। आ
स्तांतावत्तथापितदुक्तप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहेऽन्यैवगतिः। किंचकरागति
ग्रहः। केनार्थेतांयतस्कामपक्षायएवकुरुष्वादरइति। अन्येतु तत्प्रकारकत्व
प्रामाण्यं। नचरजतप्रकारकशुक्तिज्ञानेऽपिप्रामाण्यस्यात्। तत्रसिद्धिः। नहियत्र
यन्नास्तितत्रतत्प्रकारज्ञानेमानमस्ति। कथंतस्मिन्[illegible]क्तौरजतमितिर्थेवार
दृतिचेत्। तद्धवहेयंरजतत्वासंसर्गाग्रहात्। रजतत्वप्रकारिकाशुक्तौप्रवृत्ति
रपितद्दिताबाधकरजतत्वस्यासंसर्गाग्रहात्। अथरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ
रजतत्वप्रकारकज्ञानेप्रमास्वलक्षणेऽभ्युपेते। तत्राच तेनविनाकथंशुक्तौप्रवृ
त्तिःस्यादितिचेन्न। तत्रापिरजतत्वासंसर्गाग्रहस्यहेतुत्वात्। अथारसंसर्गाग्रहस्या

विरोधित्वात्। क्वचित्संवादिनी प्रवृत्तिः। क्वचिद्विसंवादिनी तिकुतोनियमइतिचेत्।
नातद्धतितप्रसंसर्गोग्रहस्यतत्प्रकारकसंवादिन्यांतत्प्रकारवतितप्रसंसर्गीग्रह
स्यतत्प्रकारकविसंवादिन्यांप्रवृत्तौहेतुत्वात्। अत्रोच्यते। लाघवात्ररूतत्व सं
सर्गीग्रहोरूतत्वप्रकारकप्रवृत्तौहेतुः। नतुरूतत्वासंसर्गीग्रहोगौरवात्। नचैतु
क्तेरसंभवः। विशेषणज्ञानेविशेष्यदियसन्निकर्षस्तथारसंसर्गीग्रहइत्यपी
हविशिष्टज्ञानहेतुः। अपिचात्रापिविशेषणस्यरूतत्वस्यज्ञानेविशेष्यसु
क्तेंद्रियसन्निकर्षस्तथारसंसर्गीग्रह्य। अथरूतत्वेंद्रियसन्निकर्षविरहात्कथं
तत्प्रकारकंचैप्रत्यक्षमितिचेत्। समवेतंयत्ररूतंतत्र समुक्तसमवायस्यान
त्रोनस्यसन्निकर्षस्यसत्वात्। ज्ञानस्यसन्निकर्षश्चेत्किंमानमितिचेत्। रूत
तत्प्रकारप्रत्यक्षमित्येवहि। तत्रचकिंमानमितिचेत्। तत्प्रकारकाप्रवृत्तिरिति ॥८८॥

सज्ञेयः॥ श्रीः॥ ॥इतिश्रीजानकीनाथविरचितान्यायसिद्धांतमंजरीसमाप्ति
मगछत्॥ ॥छेरक्कपाठकयोः शमस्तु॥ ॥शारस्तु॥ श्री॥ ॥श्री॥ ॐनमोपर
चिंतयतेविघ्नसिद्धांतमंत्रसंपिचंद्रपुर्यांश्लक्षात्रेयसगोत्रेणरव्यातस्त्रि
प्रवरेश्वरेः। गोविंदतनयोजीयान्नारायणाइतीदितः॥
तुयोगसंबंधेनउभयविकारस्यहे

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

BHAU DAJI
MEMORIAL